

श्रीमते रामानुजाय नमः

दुर्वाद-विधूननस्य

श्रीरुद्रभट्टप्रकाशित विरोधपरिहार-

खण्डनस्य — खण्डनरूपम् ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य जगद्गुरु श्रीरामानुज-
भगवत्पादीय सनातनपरमवैदिक सत्सम्प्रदायाचा-
र्याणाम् श्रीमद्वेदमार्ग प्रतिष्ठापनाचार्योभयवेदान्त-
प्रवर्तकाचार्याणाम्, श्रीकाशी-प्रतिवादि-
भयङ्करसिंहासनाधीश्वराणाम्

श्रीमद्-अनन्ताचार्यस्वामिनाम्

आश्रया

आस्थानपाण्डितेन, श्रीदेशिकवरदाचार्येण

सम्पादितं प्रकाशितं च

श्रीकाशीयां हितचिन्तक मुद्रालये, लक्ष्मीनारायण मुद्रालये च मुद्रितम् ।

सन १९१६ ई०

सूचना ।

इदं दुर्वाद - विधूननं अत्यल्पकाले मुद्रायन्त्रद्वये ऽ तित्तरया मुद्रणीयमभूदिति - नानाविधैः कारणैस्सम्यक्सं शोधनं नापार्यत कर्तुमिति, बहुषु स्थलेष्वशुद्धयो वर्तन्ते । अक्षरसंयोजकादि-प्रमादजन्या अशुद्धीस्ता बुद्ध्या समीकृत्य पठन्तु पाठका इति विशाप्यन्ते । द्वितीयावृत्तावशुद्धीनां दूरीकरणे यथाशक्ति प्रयत्येत ।

इति — प्रकाशकः ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भूमिका ।

इदमिह सर्वे विपश्चितो विदाड्कुर्वन्तु-

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य जगद्गुरु श्रीरामानुज भग-
वत्पादीय सनातन परमवैदिक सत्सम्प्रदायाचार्याः श्रीमद्वेदमार्ग
प्रतिष्ठापनाचार्योभयवेदान्तप्रवर्तकाचार्याः श्रीकाशीप्रतिवादिभय-
ङ्करसिंहासनाधीश्वराः श्रीमदनन्ताचार्यस्वामिनः सनातनपरम-
वैदिकसद्धर्मसत्सम्प्रदायप्रचारकामनया सर्वत्र भारते पर्यटन्तो
मार्गक्रमेण वाराणसीमध्यतीतापादमासे समागता वार्षिक्रमासद्वयं
तत्रात्यवाहयन् । धार्मिकाणि कानिचिद्व्याख्यानानि प्रावर्त-
यन्, काशीवासिनः पण्डितान्श्च सममानयन् । अथ तेष्वाचार्येषु
१३-९-१६ दिने काशीव्रतः प्रस्थानार्थं कृतमन्नाहेषु सत्सु रुद्रभट्ट-
नामा कोऽपि किमपि विज्ञापनपत्रं तस्मिन् दिने सायं प्राकाशयत्,
यस्मिन्नेव दिने रात्रौ निश्चितमभूत्प्रस्थानम् । तत्र च तेन विशिष्टाद्वैत
सिद्धान्तो ऽवैदिक इति, तस्य सिद्धान्तस्यावैदिकत्वमात्मना साध्ये
तेति, विद्वत्परिपदि चिकीर्षितायां सभायां तत्सिद्धान्तपक्षपाति-
भिरात्मना सह शास्त्रार्थविचारः क्रियतामिति च प्रकाशितमभूत् ।
इदं च सम्प्रदायनिन्दागर्भितं प्रकाशनपत्रं दृष्ट्वा स्वामिनो निश्चित-
मपि प्रस्थानं न्यरुन्धन् । परदिने च विद्वत्परिपदि रुद्रभट्टेन कृतायां

सभायां तत्पक्षपातिजनप्रचुरायां स्वयं गमनमनुचितम्मन्यमाना-
 स्समावृत्तान्तावगमाय स्वीयान् पुरुषान् प्रैपयन् । रुद्रमदृस्तु स्वप्र-
 तिज्ञानुसारेण विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तवैदिकत्वसाधनेप्रवर्तमानः कांश्चि
 त्प्रश्नानवातारयत्केवलम्पूजनीयानाचार्यभाष्यकारादीनप्यधिक्षिपन् ।
 तत्रोपस्थितेषु देशिकवरदाचार्येण तेषां प्रश्नानामुत्तरेषु क्रमेण दीय
 मानेष्वपूर्ण एव कार्ये सभापतिपदमलङ्कृतवता महाशयेन सभा
 व्यसर्ज्यत । एतादृशीमव्यवस्थामाकर्ण्य स्वामिभिस्तत्परदिने कोऽपि
 सभायां न प्रेषितः । रुद्रमदृस्तत्पक्षपातिनश्च सम्मिलिता विशिष्टा-
 द्वैतसम्प्रदायावलम्बिनः कस्यापि पुरुषस्यानागमनमाकलयन्तो विज-
 योद्धोपस्यानुकूलां स्थितिं मन्यमानास्त्वपक्षविजयमुदघोषयन् । ततः
 श्रीमदाचार्याणामाज्ञया किमपि प्रकटनपत्रं प्रकाशितं कार्यकर्त्रा ।
 तत्र च समावृत्तान्तोल्लेखपूर्वकं, स रुद्रमदृशर्म्मा शास्त्रार्थविज्ञा-
 रार्थं श्रीमदाचार्याणां सन्निधिं प्रत्यागच्छत्वित्युल्लिखितमभूत् ।
 चत्वारश्च दिवसाश्शास्त्रार्थविचारस्य सुमयतया पर्यकल्प्यन्त ।
 सतु रुद्रमदृस्त्वर्यं शास्त्रार्थविचारार्थमनागच्छन्नेव, यत्र कुत्रापि
 सर्वजनसाधारणे स्थाने सभा प्रवर्तयितव्येति मध्यस्थश्च कोपि
 विद्वान् परिकल्पनीय इति श्रीकाशीरानस्सभापतिः कल्पनीय इति
 समायाससर्वोऽपि प्रबन्ध आचार्यैरेव विधेय इति, तथा परिकल्पि-
 तायां सभायामागमिष्यामीति च किमपि विज्ञापनपत्रं प्रकाश्य
 नृष्णीम्भावमवालम्बत । अत्रान्तरे काशीवासिषु पण्डितेषु प्रधानतया
 विगण्यमानस्य श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः पुत्रेण विश्वेश्वरशास्त्रिणा

किमपि विज्ञापनपत्रं प्राकाश्यत । तत्र च तेन श्रीरामानुजीयश्री-
 भाष्ये शतं विरोधान् प्रदर्शयामीति प्रतिज्ञापूर्वकं चत्वारो विरोधा-
 भासास्समुल्लिखिता अभूवन् । तान् विरोधाभासान् परिहरता मया
 'विरोधपरिहारनामकः कोपि निबन्धः प्रकाशितोऽभूत्, विश्वेश्वर
 शास्त्री तु स्वयं तस्य खण्डनमकुर्वन्मौनमवालम्बत । तत्प्रेरितो वा
 स्वयमेव वा स एव रुद्रभट्टो विरोधपरिहारखण्डनं नाम कमपि
 प्रबन्धं प्राकाशयत्, तत्र च " स्वगृहीतशशस्य त्रयः पादा "
 इति न्यायमवलम्बमानेनेव यद्वा तद्वा लिखता विश्वेश्वरशास्त्रिणः
 पक्षं साधयितुमस्मदुक्तं खण्डयितुं च बहु प्रयतितमनेन । तमिमं
 प्रबन्धमत्र परीक्षिष्यामहे वयम् ।

“ सारासारविवेकज्ञा गरीयांसो विमत्सराः ।

प्रमाणतन्त्रास्सन्तीति कृतो वेदार्थसंग्रहः ॥

इति भगवत्पादीयां सूक्तिं प्रमाणयन्तो वयमत्र कर्मणि
 प्रवृत्ता इति नास्ति पुरोभागिनां निन्दया कापि हानिरस्माकम् ।
 गुणदोषविवेचकास्सन्तो न स्वकीयात्स्वभावात्प्रच्युता भविष्यन्तीति
 त्वस्मदीयः प्रत्ययः । इति ।

श्रीकाशी श्रीप्रतिवादिभयङ्कराचार्य- } देशिक वरदाचार्यः
 संस्थानम् । काशी । ७-११-१६ } आस्थानपाण्डितः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

दुर्वाद-विधूननम् ।

ते दक्षिणामूर्तिमुखास्फुरन्ति

यच्छक्तिलेशाद्व्यपदेश्यवाचः ।

देवस्समे वाजिमुखः प्रसन्नो

जिह्वाग्रसिंहासनमभ्युपैतु ॥

रामानुजो मुनिर्जीयाद्यत्सूक्त्यभ्युविशोधितम् ।

कुट्टदुर्वादमलिनं ब्रह्म निर्मलमुद्भवौ ॥

श्रीरामानुजभाष्ये विश्वेश्वरशास्त्रिणा विरोधा ये ।

उद्भाविता मया खलु समाहितास्ते विरोधपरिहारे ॥

श्रीरुद्रभट्टशर्मा व्यधत्त तस्यापि खण्डनं किमपि ।

दुर्वादधूननेऽस्मिन् तस्य करिष्यामि खण्डनं सम्यक् ॥

विरोध परिहारे खलु आरम्भे काशीमागतानां श्रीमतां

प्रतिवादिभ्यश्चाराचार्याणां वैभवाभिषयं दृष्ट्वाऽसहमानामभूयान्ना-

मतएव निन्दाक्षराणि प्रयुञ्जानानां पुरुषाणामन्यतमो विश्वेश्वर
शास्त्र्यपीत्युक्तम् । तत्र खण्डनकार इत्थं प्रतिवक्ति—

“कियदिदं नाम धमवं भवद्भिलोकोत्तरत्वेजाघगम्यमानं
श्रीमतामाचार्याणाम् ? यत्ते नाम न सहेरन् ! भवदीयाचार्यापे-
क्षया शतगुणित्तवैभवातिशयशालितां बह्वभाद्यनुयायिनां काश्यां
सत्त्वात्” । इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्, न खलु वैभवस्य लोकोत्तरत्वं तदसहिष्णुतायां
प्रयोजकम्, “अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।”
इति हि सूक्तिः । स्वीयवैभवापेक्षयाऽतिशयितवैभवासहिष्णुत्वं
चासूयालूनां स्वाभाविकम् । अस्मदीयाचार्यापेक्षयातिशयितवै-
भवाः पुरुषा लोके न सन्तीति च नास्माभिरुक्तम् । कार्यात्कारणा-
नुमानं च सर्वत्र प्रसिद्धम् । परकीयसम्प्रदायदूषणे प्रथमप्रवृ-
त्तिर्हि तत्कारणं किमपि सूचयेदेव । असूयैव तत्कारणं भवितुमर्ह-
तीति चास्माभिरनुमितम् । तत्र यद्वा तद्वा वदता खण्डनकृता न
किमपि समाहितम् । इति ।

“यत्तु काशीस्थानां विदुषामवसूयालूनां स्थापयता खण्डन-
कारेणोक्तम्—

“किन्तु सुरासुरबृन्दसेवितचरणारविन्दधुगलस्य भगवतो
विश्वेश्वरस्य काशीमोगत्यापि दर्शनमकृत्वा स्वगोष्ठ्यां
तदनादरद्योतकानि वचनानि प्रयुञ्जानान्, भस्मरुद्राक्षधारिण-
स्तद्भक्तांश्चोपहसतो भवदाचार्यानाकर्ण्य केवलमनुकम्पापरा-
यणाः खेदं प्रकाशयन्तो बोधयन्ति । यत् भवत्सिद्धान्तानुसारेण

शिवस्य श्रुतिस्मृतिपुराणजेगीयमानमहिमातिशयस्य भवदीया-
चार्योपेक्षयोत्तमत्वं विद्यत इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोपि । अद्य
यावत् वाराणसी समागता विभिन्नमतानुयायिनोप्याचार्या विश्वे-
श्वरदर्शनं विधायैष निवासं प्रति प्रस्थिताः । आचार्यपदवीमा-
रुक्ष्यः श्रोमदनन्ताचार्यस्वामिनःपूर्वाचार्यसरणिमतिक्रामन्तो
विपश्चितां सहृदयानां चेतस्तु विस्मयमादधतीति महान्
खेद इति ।— इति ।

। अत्र वदामः । अस्तु सुरासुरवृन्दसेविनो विश्वेश्वरः,
अस्तु चेदानीं तस्यवेयं काशीनगरी, तथापि नास्ति कोपि तादृशो
नियमः काशीमागतैस्सर्वैरपि विश्वेश्वरस्य दर्शनं कर्तव्यमिति । यः
खलु पुरुषो यां देवतामनन्यभावेनोपास्ते, सचेदनन्यताभङ्गभिया
देवतान्तरोपासनां न कुर्यात्तत्र तस्य कोवा दोषो वक्तुं शक्यः ।
“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपास्ते । तेषां नित्याभियु-
क्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।” इति “मामेकं शरणं ब्रज ”
इति, “मां च श्लोऽव्यमिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।” इत्यादिषु
भगवदनन्योपासकत्वं हि स्पष्टमभिधीयते । “कामैस्तैस्तैर्हृत-
ज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ” इति कामिनामेवान्यदेवतायजनं
प्रतिपाद्यते । ततश्च निष्कामानां परमैकान्तिनामनन्यवैष्णवानां
स्वोपास्यदेवतातिरेकेणान्यदेवतायजनमनावश्यकमनुचितं च भवति ।
स्पष्टमेव । च परमैकान्तिधर्मप्रतिपादकेषु शास्त्रेषु देवतान्तर-
दर्शनादिकं तेषामधिकारिणां निषिध्यते । अधिकारभेदेन सर्वाणि
कर्मोणि व्यवस्थितानि । इत्यञ्च परमैकान्तिना केनचित्स्वोपास्य-

देवताभिन्नदेवतापूजनादिकं चेन्न क्रियेत, न तेन स दोषभाम्भवति । परमैकान्तिभिरपि स्वाराध्यदेवताराधनाङ्गतया प्राप्तं देवतान्तरार्चनादिकं न परित्यज्यते । शास्त्रीयेषु कमस्ववर्जनीयतया प्राप्तं देवतान्तरोद्देश्यकं होमादिकमपि तैः कियत एव । परन्तु तत्र सर्वत्र तत्तदन्तर्यामी परमात्मैव तेषां समाराध्यो भवति । स्वतन्त्रतया तत्तद्देवतान्तराराधनादिकं तु निषिद्धं तैर्न क्रियते । नखलु शिवनिर्मल्याभोजनमात्रेण कश्चिच्छिवद्वेषी कथ्यते । तत्र चेच्छास्त्रभ्रामण्याव्यवस्था, अत्रापि तथैव कुतो न भवति । शिवदर्शनाकरणमात्रेण शिवद्वेषस्तु नानुमातुं शक्यते, उदासीनकोटौ तादृशाधिकारिणां निवृत्तनात ।

अस्मदाचार्या भस्मरुद्राक्षधारिपुरुषानुपहसन्तीति तु प्रत्यक्षविरुद्धम् । तस्मिन् खलु दिने पण्डितसभायां काशीवासिनो भस्मरुद्राक्षधारिणः पण्डिता एव समाहूय सम्मानितास्वामिभिरिति सर्वे काशीवासिनो जानन्ति । अस्मत्सम्प्रदायावलम्बिषु वैरागिनामकेषु बहवो भस्मधारिणो भवन्ति । प्रतिदिनं च बहवो भस्मरुद्राक्षधारिणः पुरुषाः श्रीमदाचार्याणां सन्निधिमुपाश्रान्ति ।

काशीवासिनः पण्डिता अनुकम्पापराधणाः खेदं प्रकाशयन्तो बोधयन्तीति तूपहास्यम्, अनुकम्पायाः खलु कारणं न किमपि पश्यामः । परदुःखदुःखित्वं वा परदुःखासहिष्णुत्वं वा परदुःखानिराचिकीर्षा वा दयाशब्देनोच्यते । इयमेव चानुकम्पा । एतादृश्या अनुकम्पाया अत्र का प्रसक्तिरूपयोगो वा । कस्य दुःखेन दुःखिनः कस्य

वा दुःखस्या सहिष्णवो निराचिकीर्षवो वा काशीवासिनः पाण्डिताः,
किमर्थं वा ते खेदं प्रकाशयन्ति । अहो नु खलु काशीवासिनाम्प-
ण्डितानामस्थानेऽनुकम्पा ? एतादृशा दयालवः काशीवासिनः
पाण्डिताः पङ्खन्धवधिरादिषु दयनीयेषु कियतीं दयां प्रतिदिनं
प्रकाशयन्तीति पाठका एव परीक्षन्ताम् ।

अस्मदाचार्यायेक्षया शिवस्य केनचिदाकारेणोत्तमत्वं कामं
भवतु नाम, उत्तमत्त्वनीचत्वे सप्रतियोगिके प्रायस्सर्वत्र सम्भवतः ।
न खलुत्तमास्सर्वेऽपि सर्वैर्वन्दनीया इति नियमस्सम्भवति । कस्मा-
च्चिद्ब्रह्मविदोऽपेक्षया धनेनोत्तमो वणिक्कश्चित्तस्य न वन्दनीयो
भवति । सर्वेश्वरेण भगवता जगत्संहारेऽधिकारिनो ज्ञानप्रदो देव-
देवाश्शिवः कामिनां पूजनीयो भवतीति, सत्यं सर्वैरभ्युपगम्यते ।
अस्मदाचार्यास्तु परमैकान्तिनां निवृत्तिमार्गानिष्ठा निष्कामा अनन्य-
वैष्णवा इति तेषां विश्वेश्वरादर्शनमधिकारानुरूपमेव ।

अद्य यद्भवतु वाराणसीसमागता विभिन्नमतानुयायिनोप्याचार्या
विश्वेश्वरदर्शनं विधायैव निवासं प्रति प्रस्थिताः—इति स्यात्,
तत्रास्मत्सम्प्रदायिन अचार्या नान्तर्भवन्तीति तु तत्त्वम् । न खलु
परमैकान्तिन आचार्या अनन्ययाजिनस्स्वोपास्यदेवतातिरिक्तदेव-
तादर्शनमकुर्वन्निति सम्भवदुक्तिकम् ।

एतेन—“ पूर्वाचार्यसराणिमातिक्रामन्त ” इत्यपि समाहितम्,
न खलु सर्वेषां सर्वेऽपि पूर्वाचार्या भवन्ति । श्रीवैष्णवसम्प्रदायावल-
म्बिनस्तु पूर्वाचार्याः काशीमागता विश्वेश्वरदर्शनमकुर्वन्नित्यत्र नास्ति

किमपि प्रमाणम् । नचास्माकमस्मदानार्याणां वा शिवे महाभागवते
कोऽपि प्रद्वेषः । शास्त्रं तु परमैकान्तिधर्मप्रतिपादकं प्रतिषेधति ।
कोनोऽपराधोऽत्र ।

यत्तु-“ अतोऽन्नत्येषु विद्वद्वरेषु पतांशशास्त्राद्याद्यारोपः
पण्डित विश्वेश्वरशास्त्रिणि तदन्यतमस्वारोपश्च महदन्तौचित्यं
मवतामभिव्यनक्ति”ति ।

अत्र ब्रूमः- विनैव कारणं श्रीविशिष्टाद्वैतसम्प्रदायस्यावैदिकत्वं
प्रतिज्ञाय, रुद्रभट्टशर्मा शास्त्रार्थविचाराय विद्वत्परिपदि
चिकीर्षितायां समायां तत्सम्प्रदायपक्षपालिन आहूतवान्, तेन कृतायां
समायां काशीवासिनस्तर्वेऽपि पण्डितास्तत्पक्षावलम्बिनस्तममिलन् ।
तत्पक्षमवलम्ब्य बहवोऽभाषन्त । शिवनारायणो नाम कश्चिद्विनेव
कोरणमपशब्दान् प्रयुजान आचार्यानपमानयतिस्म । तेन कृतायां
समायां च काशीवासिनः पण्डिता बहवस्तत्पक्षमफालकास्तममिलन् ।
श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः पुत्रो विश्वेश्वरशास्त्री श्रीरामानुजभाष्ये
विरोधानसत् एवोद्गादयन् प्राकाशयत् । तत्परिहारे प्रकाशिते पुन-
स्तत्सण्डनं रुद्रभट्टनाम्ना प्रकाशितम् । सर्वमिदं काशीवासिनामसू-
यालुतां न व्यनक्ति चे स्किमन्यदव्यनक्ति । अथोच्येतापि किमपि
कारणं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तदूषणारम्भस्य, यथा खलु रुद्रभट्टेन
स्वीये प्राथमिके विज्ञापनपत्रे प्रकाशितम्-“ इत्थं श्रूयते रामानुज
मतानुयायिनो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तोपदेशकाः केचनाचार्या गुरीयती-
वाराणसी प्राप्यापि निखिलश्रुतिस्मृतिपुराणिर्नेगीयमानमहिमातिशयस्य

भगवतो विश्वेश्वरस्य दर्शनं तन्नामग्रहणञ्च न कुर्वन्ति ? इत्यादि । अयुक्तं तु तत्र, रामानुजमतानुयायिभिः कैश्चिदाचार्यैश्शिवदर्शनाकरणे शैवैरामानुजसिद्धान्तस्य दूषणं कर्तव्यं कथमापद्यते । तैराचार्यैः शिवदर्शनं न कृतमित्येतावदेवात्र सत्यम् । शिवनाम श्रवणेन भस्मरुद्राक्षधारणशीलपुरुषदर्शनमात्रेण च दन्दह्यमानमानसा भवन्तीति तु मिथ्योक्तिरियम् । अयमर्थः पूर्वमेव प्रपञ्चितः । रुद्रभट्टेनापि नायमर्थः स्वानुभवावगत इत्युच्यते । अपितु श्रयते—इति । कर्णाकर्णिकया श्रुतं यं कमप्यर्थं हेतुकृत्यानादिसिद्धश्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्यावैदिकत्वप्रतिपादने प्रवृत्तिर्हि न विवोकेनां कृत्यं भवति । केचिदाचार्या शिवनामश्रवणेन भस्मरुद्राक्षधारणशीलपुरुषदर्शनमात्रेण च दन्दह्यमानहृदया भवन्तीत्यनेन श्रुतोऽर्थस्तस्य इत्येव स्वीकारेपि वा श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तदूषणप्रवृत्ती किंकारणमुक्तं भवति । एष्टताडनादन्तभङ्गन्यायः प्रवर्तेत । तथात्वे खलु भस्मरुद्राक्षपक्षप्रतिनां तद्धारणस्य शास्त्रीयत्वावश्यकत्वादिसाधनं कर्तव्यं भवति । नतु नत्प्रनिवन्दितया विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्यावैदिकत्वसाधनम् । अतश्च काशीगामिनां पण्डितानां कृत्यमिदं सूचयत्येवासूयालुतामिति सिद्धं भवति ।

यत्तु — “ महदनौचित्यं भवनामभिव्यक्ताक्त ” इति लेखनम्, तदाविचारितरमणीयम्, अनौचित्यं खल्वस्मदीये कुत्रापि कर्मणि प्रदर्श्यमानं युक्तं भवति । त्वदीयं कर्मेदमनुचिनामिति व्यवहारः प्रामाणिकः, नतु त्वमेवानुचिनोऽपीत्यपि व्यवहारो भवति ।

विरोधपरिहारे—शास्त्रिणस्तिद्धान्ते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्याभूतत्वात् श्रीरामानुजभाष्ये तत्प्रदर्शिता विरोधा अपि भ्रान्तिपरिकल्पिता इति युक्तमित्युक्तं खण्डयता खण्डनकारेण यदुक्तम्—

“यच्च—शास्त्रिणो मते ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति रामानुजमते प्रदर्श्यमानानां विरोधानां तथाविधत्वेनैव भाष्यमित्युपपाद्य—युक्तमेवेदं सिद्धान्ताभिमानिनोऽस्येति मन्यामहे धयम्”—इत्यनेन परिहसनं । तदपि भङ्गवन्तरेण तदुद्गाहितानां दोषाणां सत्त्वसाधकं भवतीति मन्यामहे । यतः “यथार्थं सर्वं विज्ञानमिति वेदविदांमतम् ।” इत्यादि भवदाचार्योपदिष्टभाष्योक्तरीत्या भ्रमस्थले अधिष्ठानशुक्ति-कादाचार्यस्य रजतादेः पारमार्थिकसत्त्वमभ्युपगम्य भ्रान्ति विज्ञानस्य यथार्थत्वं साधयतां भवतां मते भ्रान्तिसमुद्गाहि-तानामपि दोषाणां पारमार्थिकसत्त्वस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्” इति ।

अत्र ब्रूमः—यथाय सर्वविज्ञानमिति, श्रीमद्भगवद्भाष्यकाराणां सिद्धान्त इत्यत्र नास्ति सन्देहः । यथार्थस्यातिवादिनः सलु ते । भ्रमस्थलेऽपि ज्ञानस्य यथार्थं सत्यमस्माभिः प्रसाध्यते । परन्तु परोक्षपरोक्षरूपविषयभेदेन भ्रमो द्विविधः । तत्रापरोक्षभ्रमस्थले पदार्थसद्भावमन्तरा सन्निकर्षासम्भवात् पदार्थसद्भावो नानाविधैः प्रकारैरुपपाद्यते । भूते भूतान्तरभ्रमस्थले त्रिवृत्करण पञ्चीकरण-प्रक्रियया भूते भूतान्तरसद्भावः प्रसाध्यते । सदृशे सदृशान्तर-भ्रमस्थले प्रतिनिधिर्न्यायेन वस्तुनि तत्सदृशवत्त्वन्तरावयवसद्भाव

उपपाद्यते । पीतशङ्ख इत्यादौ नयनवर्तिपित्तद्रव्यगत पीतिम्नस्स-
 द्भाव उपपाद्यते । एवमन्यत्रापि । अपरोक्षभ्रमस्थले तु वस्तुसद्भावोऽ
 नावश्यकः । याथार्थ्यं तु भ्रमस्थले सर्वत्र निरूप्यनिरूपकभावापन्न-
 विषयताशालिज्ञानद्वयाङ्गीकारेण निर्वाह्यम् । इदं रजतमिति भ्रमस्थले-
 इदमर्थविषयकस्य ज्ञानस्य रजतविषयकस्य च ज्ञानस्य विषयतयो-
 निरूप्य-निरूपकभावाङ्गीकारात्, तत्र स्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावव-
 च्छिन्नस्वनिरूपितविषयतानिरूपकत्व — स्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धाव-
 च्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नाभाववज्ज्ञानस्वरूपं याथार्थ्यमक्षतम् ।
 इत्थं च विश्वेश्वरशास्त्रिणः श्रीभाष्यविरोधविषयकस्य भ्रमस्य परो-
 क्षत्वेन तत्र वस्तुसद्भावस्य सिद्धिकथा दूरोत्सारिता । किञ्च भ्रमस्थले
 वस्तुसद्भावो हि त्रिवृत्करणप्रक्रियया प्रतिनिधिन्यायेन वा मुख्यतया
 समर्थनीयः । त्रिवृत्करणप्रक्रिया तु भूते भूतान्तरभ्रमस्थले एवोपयुज्यते ।
 सदृशे सदृशान्तरभ्रमस्थले प्रतिनिधिन्याय उपयुज्यते । नचात्र
 तादृशी गतिस्सम्भवति । नत्र प्रकारान्तरेण वा वस्तुसद्भाव उपपादयि-
 त्तुं शक्यते । अतश्च घूलीपटले धूमध्राल्या जायमानानुमितिस्यले
 ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमभ्युपगम्य देशान्तरकालान्तरदृष्टस्य
 बह्वस्मरणेन 'अयं' 'वद्विमान्' इति ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयीय-
 विषयतयो निरूप्यनिरूपकभावाच्च याथार्थ्यं यथोपपादनीयं, तथैवात्रा-
 प्युपपादनीयमिति न विश्वेश्वरशास्त्रिणो भ्रमस्य वस्तुसत्तोपपादकत्व-
 सम्भवः । किन्तु स्वमतभाष्ये वाऽन्यत्र वा बुद्धं विरोधमेवात्र स्मरति
 स इति सिद्धं भवति । किञ्च-भ्रमस्थलेऽस्माभिर्ज्ञानस्य याथार्थ्योप-

पादनेऽपि न हानोपादानादिव्यवहारक्षतिः । अद्यमर्थश्च - “बाध्य-
 बाधकभावश्च भूयस्त्वेनोपपद्यते । शुक्तिभूयस्त्ववेकल्य . साकल्य
 ग्रहरूपतः” इत्यादि भाष्येनोपपादितस्तत्रैव दृष्टव्यः । एवं च विश्वे-
 श्वरशास्त्रिणः श्रीभाष्यविरोधविषयकज्ञानस्यास्मदीयज्ञानयाथार्थ्य-
 सिद्धान्तानुसारेण यथार्थत्वेऽपि बाध्यत्वस्यापरिहरणीयतया न तथा
 भ्रान्त्या कस्याप्यर्थस्य सर्वलोकसाधारणस्य सिद्धिसम्भव इत्य
 वधेयम् ।

यत्तु - विरोधवस्तुधिन्यां दुर्ग्रन्थत्वं भवन्मते ऽसामञ्जस्य-
 प्रदर्शनेनैव वा कारणान्तरं, किञ्चिदस्ति वेति विकल्प्य, “यद्याद्यः
 पक्षस्तर्हि - सिद्धान्तान्तरेषु दोषोद्भावनपरत्वदीयग्रन्थस्य कुतो न
 दुर्ग्रन्थत्वमिति वक्तव्यम् ।” इति खण्डनकृतोक्तम् । तत्रेदम-
 वधीयताम् । विरोधवस्तुधिन्यां प्रदर्शिता विरोधाभासास्तर्हेऽपि
 भ्रान्तिमात्रसमुद्भाविता आपातरमणीयानिरूपणे सत्प्रसङ्गा भवन्ति ।
 स्पष्टश्राव्यमर्थः कुट्टट्टिध्वान्तमार्तण्डादिषु । तत एव चासद्विरोधनिरू-
 पणोदभयैण प्रवृत्तस्त ग्रन्थो दुराग्रहमात्रकृतो दुर्ग्रन्थ इति ।

यदपि - विश्वेश्वरशास्त्रिणा विरोधाभासा इमे स्वबुद्धिषला-
 विष्कृतत्वेन स्वगोष्ठ्यां प्रकाशिता इति कथं निरधारीति खण्डन
 कृतोक्तम् । तत्रोच्यते । प्रायःखलु ग्रन्थकृतोऽन्यदीयग्रन्थेभ्यो
 विषयानुद्धरन्तस्तद्ग्रन्थनामग्रहणपूर्वकं तथा कुर्वन्तो दृश्यन्ते ।
 नामग्रहणं विना न्यदीयग्रन्थगतान् विषयानुद्धरन्तो निन्द्यमानाश्च
 दृश्यन्ते । सज्जनसमाहृतोऽयं पन्थाः । ये खलु स्वयं किमपि

विषयं नवीनतया कल्पयितुमसमर्था अपि सुखेन ख्यातिसम्पादनं । कर्तुकामास्तेऽन्यदीयग्रन्थगतानर्थानविकलं ताद्रूप्येण वा किञ्चिदन्य-
याभावेन वा समुद्धरन्तोऽपि पठितृहृदयेषु स्वीयत्वबुद्धिसमुत्पादनेन
तदीयसबहुमानवीक्षणपात्रभावाय तद्ग्रन्थनामादिकमनुल्लिखन्त-
स्तूष्णीम्भावमाश्रयन्ति । तादृशी च सरणिर्विश्वेश्वरशास्त्रिणा
समवलम्बिता दृश्यते । तेनेदमनुमितं यच्छास्त्रिमहाशयस्वीयगो-
ष्ठ्यां स्वबुद्धिबलाविष्कनितान् विरोधाभासान् प्रकाशयति - इति ।
न खल्वनेन विरोधा एते विरोधवरूथिनीकारेण समुद्राविता इति
कुत्रचिल्लिखितम् । नवाऽनेन कुत्रचित्तयोक्तमिति सुवचम् ।

यच्च “ विप्रतिपधाच्चासामञ्जसम् ” इति सूत्रानुपूर्व्यां विले-
खनीयायां “ विप्रतिपेधाच्चासामञ्जस्यम् ” इति सूत्रानुपूर्वीं विश्वे-
श्वरशास्त्रिणा लिखितेति विरोधपरिहारकृतोक्त समादधता खण्डन
कारेण —

“ मवदाचार्यैरद्य यावत् प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानानि सूत्राणि
यथा कानिचित्प्रकाशितानि कुत्रचित्पाठभेदोऽपि कृतः ।
तावता च न तेपाठभेदाः सूत्राणि वा न सन्तीति केनचि-
द्वक्तुं शक्यम् । तद्वदेवास्मदीयप्राचीनलिखितपुस्तकेषु ‘ असम-
ञ्जसम् ’ इतिस्थाने ‘ असामञ्जस्यम् ’ इति पाठमुपलभ्य यदि
नाम तथा विलिखितम्, तावता ‘ अन्यादृशं वेदान्तदर्शन-
ज्ञानमस्य व्यक्तीभवतीत्युपहासकरणं न प्रेक्षावत् शोभते ”-
इत्युक्तम् ।

तत्र ब्रूमः—सत्यं तैस्तैर्भाष्यकारैर्भिन्नभिन्नपाठानि सूत्राणि पठितानि । अन्यभाष्यकारापठितानि च कानिचित्सूत्राण्यपि पठितानि । को नु खलु प्रसङ्गोऽस्य विषयस्येदानीम् । न खलु कोऽपि श्रीशङ्करभाष्येवाहृतसूत्रानुपूर्वी दुष्टेति कथयति । अपि तु विश्वेश्वरशास्त्रिपाठितानुपूर्वी न तथा भवतीति । यः खलु सूत्रपाठः श्रीशङ्कराचार्याहृतः तथान्यैश्च भाष्यकारैस्समाहृतस्तं पाठं परित्यज्यान्यादृशस्य पाठस्यादरणे को वा प्रबलतरो हेतुसमुपस्थितोऽभूत्, येनेवं शास्त्रिणा स्वगृहस्थिते प्राचीनतमे पुस्तकेऽन्विष्यापूर्वः कश्चित्पाठसमाविष्कृतो निबद्धश्च ? किं श्रीशङ्कराचार्याहृते पाठे कोऽपि महान् दोषोऽपरिहरणीयोऽस्ति, येनेवं शास्त्रिणा प्राचीनपाठान्वेषणप्रयासोऽङ्गीकृतः । अहो नु खलु भोः समाधानवैखरी खण्डनकृतोऽन्यादृशी ! न खलु वधमभद्राष्यकाराहृतपाठभिन्नत्वाच्छास्त्रिणा पठितः पाठो दुष्ट इति ब्रूमः । यः पाठः श्रीशङ्कराचार्याणामभिमत स्वतोऽप्ययं वैलक्षणः पाठो भाष्यादिकमनालोचय शास्त्रिणा लिखित इत्येतावदेव तदापः । *

यच्च - खण्डनकृता - "विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् इति खलु सांख्याधिकरणसूत्रं" इति विरोधपरिहारगतं वाक्यमास्ति तत्रोक्तम् —

"अत्र च 'विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्' इति खलु सांख्याधिकरणान्तगतं सूत्रमिति वक्तव्ये यत् सांख्याधिकरणसूत्रमिति प्रत्यंपादि, तद्व्यक्तोऽसाधारणमधिकरणज्ञानमभिव्यनक्ति । 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' इत्येतत्कलाधिकरणसूत्रम् । 'विप्रतिषेधात्' इत्यादि सूत्रन्तु अन्तिमं सूत्रमिति

कथमधिकरणसूत्रपदवाच्यं भवेदिति निष्पक्षपाताः मुधिय एव विचारयन्तु । ” — इति ।

अत्र द्रूमः — “ विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गति-
श्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रोऽधिकरणं स्मृतम् ॥ ” इति, “ विषय-
संशयश्चैव विचारो निर्णयस्तथा । प्रयोजनेन सहितमेतत्स्यादङ्ग-
पञ्चकम् ॥ ” इति चोक्तरीत्या पञ्चाङ्गमाधिकरणं भवति । आवश्यक-
तानुसारेण चाधिकरणान्येकानेकसूत्रकाणि भवन्ति । क्वचित्पूर्वपक्ष-
सूत्रमेव न भवति, केवलं सिद्धान्तसूत्रमेव च भवति । क्वचिच्च पूर्वप-
क्षसूत्रम्, सिद्धान्तसूत्रम्, पूर्वपक्षयुक्तिसूत्रम्, सिद्धान्तयुक्तिसूत्रं च
एथगेव भवति । यावद्भिस्सूत्रैः पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रतिपाद्यते तावन्ति
सूत्राणि सम्मिलितान्याधिकरणतामापद्यन्ते । नतु केवलं सिद्धान्तसूत्रमा-
त्रेऽधिकरणत्वं पर्यवस्यति । अतएवास्याधिकरणस्य पूर्वपक्षसूत्रमिदं
सिद्धान्तसूत्रमिदमिति तुल्यतया व्यवहारो भवति । अधिकरणसम्ब-
न्धित्वं च तदधिकरणान्तर्गतानां सर्वेषां सूत्राणामविशिष्टम् । तथा
च सिद्धान्तसूत्रस्यैव पूर्वपक्षादिसूत्राणामपि तदधिकरणसूत्रत्वव्य-
वहारो नानुपपन्नः । आदिमं सूत्रमेवाधिकरणसूत्रमिति नास्ति कोऽपि
निर्वन्धः । आदिमस्येवान्तिमस्य मध्यगतानां च सूत्राणामधिकरण-
सम्बन्धित्वेऽविशिष्टे सत्यादिमस्यैवाधिकरणसूत्रत्वं नान्तिमस्येति नियमे
मानाभावात् । अथोच्येत — अधिकरणसिद्धान्तसूत्रमेवाधिकरणसूत्र-
त्वेन व्यवह्रियते, सिद्धान्तसूत्रं च सर्वत्राधिकरणेष्व्वादिममेव भवति,
यथा — ईक्षत्याधिकरणानन्दमयाधिकरणाकाशाधिकरेणादिषु, तेषु हि

“ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” “ आनन्दमयोभ्यासात् ” “ आकाश-
स्तच्छिद्वात् ” इत्यादि सिद्धान्तसूत्राणि तत्तदाधिकरणादिमसूत्राण्येव
दृश्यन्ते, तथा चान्तिमसूत्रेष्वधिकरणसूत्रत्वव्यवहार एव नाङ्गी-
क्रियत इति । तदयुक्तम् — सर्वत्राधिकरणादिमसूत्रस्यैव सिद्धान्तसूत्र-
त्वमिति नियमस्यैवासम्भवात् । बहुष्वधिकरणेष्वामिदिसूत्रस्य सिद्धा-
न्तसूत्रत्वाभावात् । “ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ” इति
द्वितीयाध्यायप्रथमपादीयसप्तमाधिकरणे “ अधिकं तु भेदानिर्देशात् ”
इति द्वितीयसूत्रस्य, “ न प्रयोजनवत्त्वात् ” इति द्वितीयाध्यायप्रथम-
पादीयैकादशाधिकरणे “ लोकवत्तु लीलैकैवल्यम् ” इति द्वितीय-
सूत्रस्य च श्रीशङ्करभाष्ये सिद्धान्तसूत्रत्वदर्शनात् । अधिकरणसम्ब-
न्धित्वे पूर्वपक्षसिद्धान्तादिसूत्राणामविशिष्टे क्वचित्तदधिकरणसूत्रत्व-
व्यवहारः क्वचित्तु भेति नियमस्य निर्मूलत्वाच्चेति ।

“ विरोधवरूयिनी ” इति लेखित्वव्ये धकारस्थाने धकारो लिखि-
तः परिहारकृतेति खण्डनकारः परिहारकृदुपरि दोषमाह, तत्राक्षर-
व्यत्यासोऽक्षरसंयोजकशोधकादिप्रमादकृत इति सुखावगमेऽस्मिन्नर्थेऽ-
स्य दोषस्य परिहारेकृदुपर्यारोपणमनुचितं विदुषां मनसे न रोचते ।
एवं नाम परिहारकृतोऽक्षरव्यत्यासदोषं प्रदर्शयता खण्डनकृता ‘ ले-
खितव्ये ’ इति प्रयोक्तव्ये ‘ लिखितव्ये ’ इति प्रयुञ्जानेनात्मनोऽपि
महावैयाकरणत्वं प्रकाशितमेवेति मन्यामहे वयम् ।

यद्यपि केचित्प्राचीना ‘ लिखनम् ’ ‘ लिखितव्यम् ’ इत्यादयः
प्रयोगा उपलभ्यन्ते, तथापि ते मामादिका एवेति मामाणिका मन्यन्ते ।

यद्यपि च — “ गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् ” इत्यत्र कुटादिपदस्य कुट
आदिर्येषां ते कुटादयः कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च
कुटादयः—इति समासद्वयमोश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणा-
ल्लिखनमिति प्रयोगस्सिद्धचतीति केचिदाहुः, परंतु, ‘ गाङ्गुलिखादिभ्य ’
इति सत्रयितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेः, “शकुनि-
प्वालेखने” इति सौत्रप्रयोगविरोधात्, वृत्तिकार हरदत्तादिग्रन्थविरोधा-
पत्तेश्चायुक्तोऽयं पक्ष इति स्थितं प्राचां ग्रन्थेष्विति नात्राधिकं प्रपञ्च्यते ।

“ शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे समानबलत्वाद्वाच्यबाधकमा-
वासम्भवादनन्यगत्या षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एवाश्रयितव्यः,
वस्तुनि विकल्पासम्भवाद्दिरोध एवापद्यते ” -- इति विश्वेश्वरशास्त्रिण
उक्तिः । विरोधपरिहारकृता चात्रैवमुक्तम्—शास्त्रप्राप्तस्यापि शास्त्रे-
ण बाध्यत्वं भगवता शङ्कराचार्येणारम्भणाधिकरणे भाषितम् । अपच्छे-
दन्यायेन भेदावलम्बिनः पूर्वशास्त्रस्य परेणाभेदशास्त्रेण बाध्यत्वमद्वै-
तसिद्धान्तिनामभिमतम् । ततश्च शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण बाध्यत्वास-
म्भवकथनं स्वाचार्यसिद्धान्तविरुद्धमिति । अत्राह खण्डेनकारः—

‘ षोडशग्रहणाग्रहणवत्समानबलशास्त्रद्वयबोधितयोर्विरुद्धयोर्वा-
च्यबाधकभावो न सम्भवतीति विकल्प आश्रयितव्यः । नक्षे-
तावता शास्त्रस्य शास्त्रान्तरबाध्यत्वं नास्तीति तेन प्रतिपा-
द्यते । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यत एव, यथा — ‘ मा हिं-
स्यात्सर्वा भूतानि ’ इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘ अग्नी
पोमीयं पशुमालभेत ’ इत्यनेन । अद्वैतशास्त्रेण च विधि-

निषेधशास्त्रं वाच्यते, कस्य हेतोः ? द्वयोरपि समानबलत्वाभावात् । अद्वैतशास्त्रं षड्विधतात्पर्यनिर्णायकलिङ्गैरवगमिताद्वैततात्पर्यमनन्यपरत्वेन प्रबलमिति युक्तो भेदसत्यत्वतात्पर्यशून्यस्य व्यावहारिकभेदमात्रेण सावकाशस्य दुर्बलस्य तेन वाच्यबाधकभावः । न च तथा षोडशिशग्रहणाग्रहणप्रतिपादकयोः शास्त्रयोः प्राबल्यं दौर्बल्यं च, अतस्तत्र न वाच्यबाधकभावो भवितुमर्हतीति विकल्पः पर्यवस्यति ” इति ।

“ शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे सामानबलत्वाद्वाच्यबाधकभावासम्भवात् ” इति वाक्येन प्राप्तप्रतिषेधकयेर्द्वयोश्शास्त्रत्वे तत्रैकेनापरस्य बाधो न सम्भवति, उभयोश्शास्त्रत्वेन समानबलत्वादित्येव स्वरसतोऽर्थोलम्बते, तादृशस्थले चानन्यगत्या षोडशिशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पस्तमाश्रयणीयो भवति, विकल्पश्च वस्तुनि न सम्भवति—इत्येव चोपरितनवाक्यस्य स्वरसलम्बोऽर्थः । नतु षोडशिशग्रहणाग्रहणप्रतिपादकशास्त्रवत्समानबलशास्त्रद्वयबोधितयोर्वाच्यबाधकभावासम्भवाद्विकल्प इति विशेषबोधस्तादृशवाक्यलम्ब्यः । यदि खण्डनकारोऽनीतं एवार्थो विवक्षितस्तदा खलु वाक्येनैवविधेन भाव्यम्-समानबलयोर्विधिनियेधशास्त्रयोर्वाच्यबाधकभावासम्भवाच्छोडशिशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पस्तमाश्रयणीयः स्यात्, स च प्रकृते न सम्भवति, वस्तुनि विकल्पासम्भवात्, ततश्च तयोर्विरोधोऽपरिहार्यः, इति । पूर्वोक्तवाक्यात्कोर्यः स्वरसलम्ब्यः कश्च नेत्ययमर्थस्तद्वदयद्वयैकवेद्य इति त एवात्रयुक्तमयुक्तव विवेचयिष्यन्तीति न वयमत्र विशेषतो लेखिनीं चालयामः ।

यत्तु—“युक्तो भेदसत्यत्वतात्पर्यशून्यस्य व्यावहारिकभेदमात्रेण सावकाशस्य दुर्बलस्य तेन बाध्यबाधकभावः ” इति ग्रन्थलेखनम्, तद्विदुषां हासाय भवति, युक्तस्तेन दुर्बलस्य बाध इति लेखनं शोभते, नतु बाध्यबाधकभाव इति । सहृदया इदं विवेचयन्तु ।

“माहिंस्यादिति” सामान्यशास्त्रं “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति विशेषशास्त्रेण बाध्यत इत्यपि मन्दं वचः, उभयोः परस्परं विरोधस्यैवाभावेन बाध्यबाधकभावस्याभावात् । तत्र “मा हिंस्यात्सर्वा-
मूतानि ” इति वाक्यं सर्वभूतहिंसासामान्यनिषेधपरम् । “अग्नी-
षोमीयं पशुमालभेत ” इति वाक्यं चेद्धिंसाविशेषविधायकं स्यात्
तदा तयोर्द्वयोश्शास्त्रयोर्विरोधः स्यात् । न चैतदेवम्, “अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत ” इत्यस्य यागविधायकतायाः “द्रव्यसंयोगाच्चोदना
पशुसोमयोः ” इति पूर्वतन्त्रद्वैतीयाकाधिकरेण समर्थितत्वात् ।

अद्वैतशास्त्रेण द्वैतशास्त्रस्य यादृशो बाधो ऽद्वैतिनामभिमतस्ता-
दृशो बाधः कुत्रापि तान्त्रिकैः कस्यापि शास्त्रस्य सजातीयेन केनापि
शास्त्रेण नाङ्गीक्रियते । व्यावहारिकातात्विक भेदपरत्वं खलु भेदशास्त्र-
स्याद्वैतवादिभिरुच्यते । तथात्वे शास्त्रास्यातात्विकमिथ्याभूतार्थप्रति-
पादकत्वेन सर्वथाप्यप्रामाण्यं भवति । नचैवमप्रामाण्यं वैदिकवाक्येषु
कस्याप्यङ्गीक्रियते । अर्थवादवाक्यानामपि प्रातीतिकार्थस्य क्वचित्प्र-
माणान्तराविरुद्धत्वेनासत्यत्वेऽपि तात्पर्यविषयीभूतार्थसंत्यत्वेन प्रामा-
ण्यं व्यवस्थाप्यते । भेदप्रतिपादकश्रुतीनां तु प्रत्यक्षासिद्धभेदानुवा-
दित्वमद्वैतिभिरुच्यमानं न केनापि प्रकारेण प्रामाण्यसंरक्षणायालम् ।

उत्सर्गोपवादस्याप्यपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्यैतादृशो बाधो
 नाङ्गीक्रियते । अपितु विशेषशास्त्रविषयातिरिक्ते सङ्कोचलक्षणो
 बाध एवाङ्गीक्रियते । नच तेनोत्सर्गशास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति,
 उत्सर्गशास्त्रघटकसामान्यशब्दानामपवादशास्त्रघटकविशेषबोधक श-
 ब्दानुसारेण विशेषार्थपरतामात्रस्य स्वीकारेण तादृशस्थलेऽतात्विक-
 मिथ्याभूतार्थप्रतिपादकत्वानङ्गीकारात् । कस्यापि शास्त्रस्य बाधम-
 न्तरैव सर्वशास्त्रसमन्वयोपपत्तौ यादृशस्तादृशोऽपि वा बाधः शास्त्रस्य
 नाङ्गीकर्तव्यः । बाधमन्तरैव सर्वशास्त्रसामरस्येनार्थनिर्णयश्च कृतः
 एवाचार्यैः ।

किञ्च—द्वैताद्वैतशास्त्रयोरपारिहार्यविरोधे, सति खलु कस्यचिद्वा-
 ध्यत्वावश्यकतायामुपस्थितायां किं बाधकं किञ्च, बाध्यामिति विवेचने
 बलाबलविवेचनेनाधिकबलस्य, बाधकत्वं न्यूनबलस्य बाध्यत्व-
 मित्यादिचिन्ता । उभयोरपि शास्त्रयो रविरोधस्योपपत्तौ कः प्रसंगो
 बाध्यबाधकभावस्य बलाबलविचारस्य वा ? अविरोधश्चापपादितो
 मुख्यतयैवास्मदाचार्यैराकरेषु स्पष्टम् ।

किञ्च—भेदशास्त्रं भेदसत्यत्वतात्पर्यशून्यं व्यावहारिकमिथ्या-
 भूतानर्थावहभेदमात्रेण सावकाशं चेति कल्पने तथाविधार्थप्रति-
 पादनेन शास्त्रस्य किं फलं सिद्धयति ? न खलु मत्प्रमलापव-
 दसम्बद्धं निरर्थकं निष्प्रयोजनं चार्थं प्रतिपादयति शास्त्रम् ।
 मिथ्याभूतानात्विकार्थप्रतिपादनेन संसारिणामनर्थ एव खलु सम्पा-
 द्यते । तथाविधशास्त्रार्थज्ञानेन संसारिणामनर्थप्राप्तिमन्तरा

नार्थप्राप्तिस्सम्भाव्यते । सर्वं च शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसायि भवति । तदेवमसदर्थप्रतिपादनेन शास्त्रस्य साधु संरक्षितं प्रयोजनपर्यवसायित्वम् । सर्वमिदं स्पष्टं प्राचीनाचार्यग्रन्थेष्विति नात्र विस्तरः क्रियते ।

“अथ च “पत्युरसामञ्जस्यात्” इति सूत्रेण वेदवाह्यपाशुपतागमागतपाशुपतादिमतानामप्रामाण्यं द्युवतां वेदविरुद्धागमादिप्रामाण्यं द्युवतां तदनुष्ठायिनां च मतमप्रामाणिकमित्यापादितम्” इति विश्वेश्वरशास्त्रिणा लिखितम् । विरोधपरिहारकृता चात्रैवमुक्तम्— ‘पत्युरसामञ्जस्यादि’ त्यधिकरणे श्रीशङ्करभाष्यानुसारेण वेदविरुद्धत्वेन कारणेन कस्याप्यागमस्यागमसिद्धस्य मतस्य वाऽऽप्रामाण्यं न साध्यते, अपितु असामञ्जस्येन कारणेन केवलनिमित्तकारणेश्वरवादः प्रतिषिद्धयते— इति । अत्र खण्डनकार एवमाह—

“यच्चाग्ने—शस्त्रिणः ‘पत्युरसामञ्जस्यादि’ त्यधिकरणार्थापुरिज्ञानमूलकं दोषोद्घाटनं प्रकाशयितुकामेन भवता भगवत्पादभाष्यस्य कञ्चनाशं समुद्धृत्य तद्भावोपवर्णनं, तज्जले निमज्जतोऽसहायस्य दुर्वावलम्बनमनुकरोति । अहो भवदीयाधिकरणार्थज्ञानम् । यच्छ्रुत्वा मन्यामहे—अवश्यमिदानीं सर्वे भवतां शिष्यतां यास्यन्ति ! एवंविधज्ञानवता भवता भाष्याक्षराणि स्वसम्प्रदायभाष्यं च नावलोकितमित्येव वक्तव्यं भवति । भवदीयभाष्यकारो हि पत्युरधिकरणस्योपक्रमे स्पष्टाक्षरैर्वेदविरोधात्पाशुपतागमस्याप्रामाण्यं

ब्रूते । तथा च भाष्यम् — “ कापिलकणादसुगताहृतमतानांम-
 सामञ्जस्याद्धेदबाह्यत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तम् ।
 इदानीं पाशुपतमतस्य वेदविरोधादसामञ्जस्याच्चानादरणीय-
 तोच्यते । ” इति । तदेतद्भाष्यमनवलोक्यान्यथैवाधिकरणार्थं
 परिकल्प्य परपक्षं दूषयितुं प्रवर्तमानो भवान् स्वहस्तेन पादयोः
 कुठाराघातं कुर्वन्तमनुकरोति । येन हि दूषणेन परपक्ष
 आक्षिप्यते, तेनैव स्वोपजीव्यभाष्यमप्याक्षिप्तं स्यात् । नच
 भगवत्पादानामप्येतादृशोऽभिप्रायो यत् प्रकृतिनिमित्तयो-
 र्भिन्नत्वकथनेनैव पाशुपतागमस्याप्रमाण्यम् । किन्तु वेद-
 विरुद्धत्वादेव । अतएव “ वेदबाह्येश्वरकल्पना तावदेक-
 प्रकारा । ” — इत्यादि तदधिकरणोपक्रमभाष्यम् । एत-
 त्पादारम्भेऽपि च मुमुक्ष्वामिलपितं ब्रह्मज्ञानमेव प्रति-
 पादनीयं, किमिति परविद्वेषकरः परपक्षप्रतिक्षेपः क्रियते
 इत्थांशद्वयं न परपक्ष इति कृत्वा परपक्षप्रतिक्षेपप्रधानं
 प्रकरणमारभ्यते, किन्तु प्रथमाध्यायप्रतिपादितसमन्वयस्य
 प्रतिपक्षभूतत्वात्तानीतराणि दर्शनानि निराक्रियन्ते, इति
 द्रुवाणो भाष्यकारः स्पष्टमेव वेदविरुद्धत्वमेव द्वितीयपादे
 निषेध्यत्वेन प्रतिपादितानां मतानां निराकरणीयत्वे कारण-
 मिति स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । तदेतदपाततोऽवलोक्य
 दूषणमभिदधतो भवतः न ह्येष स्थाणोरपराधः — यदेनमन्थो न
 पश्यति इत्यादि वाक्यगोचरता स्पष्टमभिव्यज्यते । ” — इति ।

अत्र ब्रूमः—विरोधपरिहारकृता हि विश्वेश्वरशास्त्रिणा स्वमत-
भाष्यकाराभिप्रायविरुद्धमुक्तमित्येव प्रतिपादितम् । विश्वेश्वर-
शास्त्रिणो वचनं तन्मतेभाष्यकाराभिप्रायविरुद्धमित्येतच्च तद्भाष्या-
द्युदाहरणेन निरूपितम् । नतु स्वाभिप्रायेण वा स्वमतभाष्यकारामि-
प्रायेण वा 'पत्युरसामञ्जस्यादि' त्यधिकरणप्रतिपाद्योर्थोऽय मित्यु-
क्तम् । ततश्च भगवद्रामानुजपूज्यपादभाष्यानुसारेण 'पत्युरसाम-
ञ्जस्यादि' त्यधिकरणे वेदविरुद्धत्वेन कारणेनापि पाशुपतमतस्या
नादरणीयतायाः प्रतिपाद्यत्वेऽपि विरोधपरिहारकारस्य न स्वमत-
भाष्यार्थानभिज्ञत्वं सिद्धयति । न खलु तत्र स स्वमतभाष्यानुसारेण
तदधिकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्धारणे प्रवृत्तः । अपितु श्रीशङ्करभाष्या-
नुसारेण तदधिकरणप्रतिपाद्यार्थं वर्णयित्वा ताद्विरुद्धं शास्त्रिणः
कथनमित्येतावन्मात्रकथने । ततश्च शास्त्रिणः पक्षस्य दूषणाय
तन्मतभाष्यानुसारेणाधिकरणार्थं कथयति विरोधपरिहारकृति
स्वमतभाष्यार्थानभिज्ञत्वविरुद्धभाषित्वादिवर्णनं खण्डनकृतोऽयुक्तमिति
सिद्धं भवति ।

यानु श्रीशङ्कराचार्याणामपि तस्मिन्नधिकरणे वेदविरुद्धत्वादेव
हेतोः पाशुपतमतस्याप्रमाण्यं साध्यतयाभिप्रेतमित्युक्तिः, सा प्रत्यक्षा-
पलापरूपा तद्भाष्यार्थसम्यग्विचाराभावमूला च । यद्यापि केवलनि-
मित्तकारणेऽश्वरवादो वेदविरुद्धः, वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षभू-
तश्च । तत एवच वेदान्तिनामवश्यप्रतिपेक्षश्च । तथापि केवलनिमित्त-
कारणेऽश्वरवादो न वेदविरुद्धत्वेन हेतुनाऽनुपपन्न इत्युच्यते, अपित्वसा-

मञ्जस्येन हेतुना । इदमेव श्रीशङ्कराचार्याणामभिप्रेतम् । इत्यर्थं हि तदधिकरणं श्रीशङ्करभाष्यम्—“पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोराधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मान् ? असामञ्जस्यात्” । इति । अत्र च “पत्यु रि’ त्पारम्य ‘नोपपद्यते ! इत्यन्तं साध्यां शनिरूपणपरम् । “असामञ्जस्यात्” इति च तत्र हेतुकथनम् । तथा चासामञ्जस्येन हेतुना प्रधानपुरुषयोराधिष्ठातृत्वेन पत्युरीश्वरस्य जगत्कारणत्वमनुपपन्नमित्युच्यते । असामञ्जस्यं च हेतुमूलं—न वेदविरुद्धत्वमयुक्तम् । किन्तु तादृशस्येश्वरस्य रागद्वेषादिप्रसक्तेश्वरत्वमसङ्गादिरूपम् । उक्तं हि तत्र भाष्ये श्रीशङ्कराचार्यैः “किं पुनरसामञ्जस्यम् ? हीनमव्यमोत्तमभावेन, हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य, रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेश्वरत्वमदादिवदश्रीश्वरत्वं प्रसज्येत” इत्यादि । तदधिकरणारम्भेऽपि पाशुपतागमस्य वेदविरुद्धत्वेनामामाण्यं तस्मिन्नाधिकरणे साध्यामित्याभिप्रायद्योतकं किमपि पदं न दृश्यते । “इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरवादः प्रतिपिद्धयते” इति च तदधिकरणारम्भे भाष्यम् । इदं च येषां येषां मते केवलनिमित्तकारणमीश्वरस्तेषां सर्वेषामस्मिन्नाधिकरणे निराकरणशीलत्वमभिप्रेतमिति सूचयति । ते च माहेश्वराः सांख्याः पातञ्जलवैशेषिका अन्ये च । अत एव तदधिकरणमथमसूत्रव्याख्यानैः प्रथमतो माहेश्वरादिमतानुसारेण दूषणमुक्त्वा “अपि च प्रवर्तमाना लक्षणादोषाः, इति न्यायविरुद्धसमयः” इत्यादिना नैयायिकमतेन दूषणम्, “पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्च” इत्यादिना पातञ्जलमतेन दूषणं

चोक्तम् । अत एव च 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' इति द्वितीयसूत्र
व्याख्यानान्ते " तस्मादनुपपत्ता साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वर कल्पना ।
एवमन्यास्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भ्रमसामञ्जनस्यं
योजयितव्यम्, " इति साङ्ख्ययोगादीनां मतेष्वसामञ्जस्ययोजनम्,
" अधिष्ठानानुपपत्तेश्च " इति सूत्रव्याख्याने " ततश्चानुपपत्तिस्तार्कि-
कपरिकल्पितस्येश्वरस्य " इत्युक्तिश्च सङ्गच्छते । " वेदवाह्येश्वर-
कल्पनाऽनेकप्रकाराः " इतिवाक्ये वेदवाह्यपदं मोहेश्वरादिमत-
वादिनामीश्वरकल्पनासु वेदवाह्यत्वं बोधयदपि, तासां वेदवाह्यत्वेन
कारणेनायुक्तत्वं न बोधयति । सूत्रे— " असामञ्जस्यात् " इति
हेतुवाचकपदोपादानेनासामञ्जस्यस्यैव हेतुत्वावश्यम्भावात् ।
असामञ्जस्यं न वेदवाह्यत्वप्रयुक्तमभिप्रेतमिति च पूर्वमेवावेदितम् ।
वेदवाह्यानां मतानां निराकरणं वेदान्तप्रतिपाद्यपक्षप्रतिपक्षभूत-
त्वादेवावश्यकर्तव्यमापद्यत इति तु सर्वेषां वेदान्तिनामभिमतमेव । वेद-
वाह्यत्वाद्धेतोरेव 'तन्मतनिराकरणे वैदिकानां प्रवृत्तिः' । नहि वेदानु-
कूलानि मतानि निराक्रियेरन् । परन्तु पादेऽस्मिन् साङ्ख्यादीनां
यौक्तिकवादा युक्तिभिरेव निराक्रियन्ते—इति तु श्रीशङ्कराचार्या-
णामभिप्रायः । अत एवैतत्पादारम्भे—साङ्ख्यादिपक्षानां प्रतिपक्षस्य
" ईक्षतेर्ना शब्दम् " " कामाच्च नानुमानापेक्षा " इत्यादिसूत्रैः
पूर्वमेव कृतत्वात्पुनरत्र तत्पक्षप्रतिपक्षे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यं, तत्र
तेषां वेदान्तवाक्यव्याख्यानान्ययुक्तानीति । समर्थितम्, इह तु
तदीययुक्तिप्रतिपेधमात्रम् क्रियत इत्युक्तम्— " इह तु वाक्यनिर-

पक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत " इत्यादिना । किंच पाशुपतागमस्य वेदविरुद्धत्वादेवामाण्यमिति कथयता खण्डनकृता कस्मिन् सूत्रे पाशुपतागमसिद्धः कौडर्यः कस्य वेदवाक्यस्य विरोधादयुक्त इत्युक्तं सूत्रकृता भाष्यकृता वेति निरूपणीयम् । न च तत्क्रियते । सत्यं भाष्यकारो वेदान्तसिद्धपक्षप्रतिपक्षभूतत्वादेव केवळनिमित्तकारणवादनिरासस्यावश्यकतां वक्ति । नतु वेदविरुद्धत्वात्केवळनिमित्तकारणेश्वरवादिपाशुपतागमो प्रमाणमिति वक्ति । तत्पक्षनिराकरणे वेदान्तिनां प्रवृत्तिर्वेदान्तपक्षप्रतिपक्षभूतत्वेन कारणेनेत्येतावदेव भाष्यकृतोच्यते । तथा चैतत्पादारम्भे भाष्यम्—“यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तम्, न तर्कः शास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं शक्यमित्युक्तं वा प्रवृत्तम् । तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साह्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । ” इति ।

“यत्तु “वेदविरुद्धानां स्मृत्यादीनामप्रामाण्यं हि पूर्वकाण्डे विरोधाधिकरणे समर्थितम्.” इति परिहारकृतदुक्तं खण्डयता खण्डनकारेण—

“ इत्युक्तिस्तु तत्रैवं शोभते । यतोऽनयोवत्या किं वेदविरुद्धत्वेन स्मृतीनामप्रामाण्यसाधने पौनरुक्त्यं वक्तुमध्यवसितोऽसि । तथा सति ‘स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ’ इत्यादिसूत्रैर्वेदविरुद्धानां स्मृती-

नामप्रामाण्यप्रदर्शनाय प्रवृत्तः श्रीभाष्यकारोऽपि त्वया प्रति-
क्षिप्तः स्यादिति- ' श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिभ्रान्तिमूलेति
न तथा ययोक्तो वेदान्तार्थश्चालयितुं शक्यते, इति तत्रत्य-
भाष्याक्षराणि दुष्टानि प्रसज्येरन् "-इत्युक्तम् । . . .

तत्र वदाम्.-स्मृत्यधिकरणं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यसा-
धनाय न प्रवृत्तम् । पूर्वतन्त्रे विरोधाधिकरण एव तथाविधानां
स्मृतीनामप्रामाण्यस्य समर्थितत्वात् । तावन्मात्रसाधनाय प्रवृत्तौ पौनरु-
क्त्यप्रसङ्गात् । किन्तु साङ्ख्यस्मृतिविरोधेन प्रथमाध्यायनिरूपितं ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वं चालयितुं शक्यते न वेति परीक्षणार्थं तदधिकरणं
प्रवृत्तम् । पूर्वतन्त्रे एव वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणत्वे सिद्धेऽपि
अधिकाशङ्कया तदधिकरणोत्थानमिति ह्याचार्याणामभिप्रायः । यद्यपि
पूर्वतन्त्रे " विरोधे त्वनपेक्षं स्यादमति ह्यनुमान " मिति प्रत्यक्षश्रुति-
विरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यं समर्थितम्, परन्तु यत्र श्रुतीनामर्थनि-
र्णयः स्मृतिन्यायनिरपेक्षं स्वत एवाव्याकुलत्वेन भवति तत्र तादृश-
श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामनपेक्षत्वं भविष्यति, वेदान्तवाक्यानामर्थस्य
नानाशिरस्कृत्वेन व्याकुलनया स्वत एव स्मृतिन्यायनिरपेक्षमसम्भ-
वात् स्मृत्यनुसारेणैव तदर्थनिर्णयस्य, कर्तव्यतया ब्रह्मणो जगत्कारण-
त्वे कपिलस्मृतिविरोधात्तदुपबृंहणानुसारेणैव वेदान्तार्थस्य निश्चेत-
व्यतया प्रथमाध्यायनिरूपितं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमनुपपन्नम्
इत्यधिका शङ्का तत्राभिप्रेता । श्रुतेरयमर्थ इति निर्णयानन्तरं खलु
स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धत्वं निर्णयम् । श्रुत्यर्थनिर्णयस्य स्मृतिसापेक्षत्वे

यत्स्मृत्यनुसारेण यस्याः श्रुतेरर्थनिर्णयः कृतः कथं तादृशश्रुतिविरोधेन तत्स्मृतेरप्रामाण्यं साम्यताम् । ततश्च स्मृतिनिरपेक्षमेव यासां श्रुतीनामर्थनिर्णयो भवति तादृशप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यमेव विरोधाधिकरणे समर्थितम् । प्रकृते च वेदान्तार्थस्य नानाशिरस्कत्वेन व्याकुलतया स्वतो निर्णयासम्भवेन स्मृतिसापेक्षत्वात् कपिलस्मृत्यनुसारेण वेदान्तार्थनिर्णय एव कर्तव्यः, ननु मन्दिग्धार्थश्रुतिविरोधेन कपिलस्मृतेरप्रामाण्यं वक्तव्यमित्यधिकाशङ्का भवतीति तात्पर्यम् । तथा च । भाष्यम् — “ कथं स्मृतिविरोधाच्छ्रुतेरन्यपरत्वम् ? उक्तं हि विरोधेत्वनपेक्ष्यं स्यादिति श्रुतिविरुद्धायास्मृतेरनादरणीयत्वम् । सत्यम् — औदुम्बरीं स्पष्टवोद्गायेदित्यादिषु स्वत एवार्थनिश्चयसम्भवात्तद्विरुद्धास्मृतिरनादणीयैव । इहतु वेदान्तवेद्यतत्त्वस्य दुरवबोधत्वेन परमभिप्रेणीतस्मृतिविरोधे सत्यमर्थे इति निश्चयायोगात्स्मृत्या श्रुतेरतत्परत्वेऽपवादमविरुद्धम् ।” इति । “ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत् ” इति सूत्रखण्डेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वपरत्वे कपिलस्मृतेरनवकाशनाप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षमुद्गाव्य, “ नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ” इति सूत्रशेषेण तत्परिहारः कृतः । कपिलस्मृत्यनवकाशत्वप्रसङ्गात्तदनुसारेण चेद्वेदान्तार्थनिर्णयः क्रियते, तदा मन्वाद्यन्यस्मृतीनामनवकाशत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च तदनुसारेणैव वेदान्तार्थनिर्णयः कर्तव्य इति तात्पर्यम् । अपमभिप्रायः — यद्यपि वेदान्तार्थस्य स्मृतिमनपेक्ष्यं स्वतो निर्णयासम्भवात् स्मृत्यानुगुण्येनैव तन्निर्णयः कार्यः । तत्र कपिलस्मृत्यानुगुण्येनार्थनिर्णयः कार्योऽन्यस्मृत्यानुगुण्येन चेति

प्राप्ते मन्वाद्यन्यस्मृत्यानुगुण्येन तन्निर्णय एवयुक्त इत्यापद्यते । कपिलस्मृत्यनवकाशप्रसङ्गभिया तदानुगुण्येन चेदर्थनिर्णयः क्रियते तदा प्रथमाध्यायोक्तन्यायवैगुण्यम् । मन्वादिस्मृतीनामनवकाशत्वप्रसङ्गश्च । ताश्च बहुसंख्याकाः, परमात्मन्वादिमहापिप्रणीताश्च । ततश्च न्यायाननुगृहीतासमात्रकपिलप्रणीतैकस्मृत्यानुगुण्यापेक्षया न्यायानुगृहीतेपरमात्मतमन्वादिप्रणीतानेकस्मृत्यानुगुण्यमेवादरणीयम् । इति ।

“ श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति न तथा यथोक्तो वेदान्तार्थश्चालयितुं शक्यः ” इति भाष्यस्य चायमभिप्रायः—कपिलस्य स्वस्मृत्यनुसारिणी चेतत्वोपलब्धि रस्ति, तर्हि सा बहूनां स्मृतृणां तत्त्वोपलब्धिविरोधाद् भ्रान्तिरिति निश्चेतव्यमिति । तथाच तत्रत्या श्रुतप्रकाशिका . “ यदि कपिलस्य स्वस्मृतिप्रकारेणोपलब्धिरस्ति सा बहूनां स्मृतृणां तत्त्वोपलब्धिविरोधाद्भ्रान्तिरित्यर्थः ” इति । तथा चास्मिन्नधिकरणे श्रुतिविरुद्धायास्मृतेरप्रामाण्यं न साध्यते, अपितु वेदान्तानां परमात्मभूतमन्वादिस्मृत्यानुगुण्येनैवैर्धनिर्णयस्य कार्यत्वात्प्रथमाध्यायोक्तं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं कपिलस्मृतिविरोधेन न विचालयितुं शक्यत इत्युच्यते । फलतश्च कपिलस्मृते भ्रान्तिमूलत्वं परं सिद्ध्यति । श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यं तु पूर्वतन्त्र एव साधितं न पुनरत्र साध्यते । वेदान्तदीपे चायमर्थस्स्पष्टः । तथाच तत्रत्यो ग्रन्थः—“ वेदान्तानां समस्तचिदाचिद्वस्तुविलक्षणास्पष्ट हेयगन्ध सर्वज्ञताद्यनन्तकल्याणगुणाकर ब्रह्मैकपरत्वं प्रतिपादितं कापिलस्मृतिविरोधेन चालयितुं शक्यं—उतनेति संशयः । शक्यमिति

‘ भगवता वादरायणेन द्वितीयपादे ’ उत्पत्त्यसम्भवात् ’ इत्यादिचतुस्सूत्र्या पाञ्चरात्रतन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यस्य प्रतिष्ठापितत्वात्, तदनुयायिनाचार्यभगवत्पादेन स्पष्टीकृतत्वादित्यस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वात् ” इति ।

अत्र वदामः—यः खलु भगवान् वादरायणशरीरकशास्त्र-
प्रणेता, स एव महाभारतस्यापि प्रणेतेत्यविवादम् । महाभारते च
शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु नारायणीये पाञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यं
स्पष्टं व्यवस्थापितं दृश्यते । इत्थं महाभारते यस्य पाञ्चरात्रस्य
प्रामाण्यं येन वादरायणेन व्यवस्थापितम्, स एवात्र तस्यैव
शास्त्रस्याप्रामाण्यं प्रतिष्ठापयतीति कथमिदं सम्भवदुक्तिकं वा भवति ।
वस्तुतस्तु तेन पाञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यमेव संरक्षितमत्रापि
तु भगवद्भाष्यकारव्याख्यानैः सुस्पष्टम् । श्रीशङ्कराचार्यास्तु अद्वैत-
सिद्धान्तस्थापकाः पाञ्चरात्रशास्त्रस्य कार्त्स्न्येन प्रामाण्याङ्गीकारे
स्वसिद्धान्तस्य मूलतो हानिः स्यादित्यनुपश्यन्तः शास्त्रस्यास्यांशिक-
मप्रामाण्यमसाधयन् । पाञ्चरात्रशास्त्रोक्तानां येषां जीवोत्पत्त्यादीनां
वेदविरोधेन तदंशऽप्रामाण्यं श्रीशङ्कराचार्यैर्व्यवस्थापितम्, ते
जीवोत्पत्त्यादयोर्था न कुत्रापि तस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यन्ते । प्रत्युत
तद्विरुद्धा जीवनित्यत्वादय एव प्रतिपाद्यन्त इति तत्त्वस्थितिः ।
अत एव भगवद्भामानुजाचार्यपादाः, श्रीशङ्कराचार्योक्तानर्थान् प्रति-
क्षिपन्तो भगवद्वादरायणाभिमतपाञ्चरात्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरतयैव-
तेषां सूत्राणां व्याख्यानमकार्षुः । स्पष्टमिदं पाञ्चरात्रशा-
स्त्राभिज्ञानां श्रीभाष्यग्रन्थाध्यायिनाञ्च । एवं स्थिते वस्तुतत्त्वे-

भगवद्वादरायणेन पाञ्चरात्रप्रामाण्यं व्यवस्थापितामिति, तदनुयायिनां भगवद्रामानुजाचार्यपादानाम्मतमप्यप्रमाणमिति घोषोऽयं समुद्रघोष-
तुल्य एवावतिष्ठते ।

यदप्युक्तं खण्डनकृता—

“ यद्यपि श्रीभाष्यकारैस्सैषा चतुस्सूत्री पाञ्चरात्रमतस्य प्रामाण्यसाधनपरत्वेनैव योजिता, तथापि प्रामाण्यसाधन न तदर्थः, तथा सति पादासङ्गतिप्रसङ्गात् । अयं हि द्वितीयः पादः स्वातन्त्र्येण परपक्षाणामनपेक्ष्यत्वसाधनायैव प्रवृत्त इति भवदीयभाष्यकारैरेवामिहितम् । तत्कथमकाण्डे ‘स्वम-
-तस्थापनं कर्तुं प्रवृत्तस्सूत्रकारः । तत्तु प्रथमाध्यायसङ्गतम् । अतएव तस्य समन्वयाध्याय इति संज्ञा । द्वितीयाध्यायश्चा-
-विरोधाध्यायः । तत्रच प्रथमपादे स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोध
‘ परिहारोमिहित इति केवलं द्वितीयपादेन परपक्ष एव निषेध्य इति तस्मिन्नेव पादे स्वपक्षस्थापनमसङ्गतमेव ”—इति ।

। तत्रोच्यते—“ उत्पत्त्यसम्भवात् ” इत्यादिचतुस्सूत्री पाञ्च-
-रात्रप्रामाण्यशङ्कातन्निवारणपरतया व्याख्याता भगवद्रामानुजा-
-चार्यपादैः । तच्छास्त्रप्रामाण्यस्थापनपरत्वेन यदन्येषां व्याख्यानं तत्सूत्राक्षराननुगुणं सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धं चेति स्पष्टं प्रमाणयुक्तिभि-
-र्निरूपितञ्च । तथा च तस्मिन्नाधिकरणे पाञ्चरात्रप्रामाण्यं सुष्ठु व्यव-
-स्थापितम् ।

। यत्तु—प्रामाण्यसाधनस्य तदर्थत्वे पादासङ्गतिप्रसङ्ग इति । तन्न,
-तन्त्रान्तरसामान्यात्पाञ्चरात्रशास्त्रेष्वप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रसङ्गादेव
-तत्प्रामाण्यव्यवस्थापनेन पादासङ्गतेरनावश्यकत्वात् । तदिदमुक्तं

श्रीभाष्ये — “ उत्पत्त्यसम्भवात् ” इति सूत्रव्याख्याने — “ कपिलादि-
तन्त्रसामान्याद्भगवदभिहितपरमनिःश्रेयससाधनावबोधनि पाञ्च-
रात्रतन्त्रेष्वप्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते ” इति । भवति चैवं प्रसङ्गा-
दर्शान्तरस्यापि निरूपणमन्यत्रापि । यथा प्रथमाध्याय तृतीयपादे
ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारनिरूपणम्, शूद्रादीनामधिकारनि-
रूपणश्च । इत्थं प्रसङ्गादेव पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वात्
सूत्रकारस्य प्रवृत्तिर्नाकाण्डे ताण्डवायते, अपितु खण्डनकारस्यैव
प्रवृत्तिरकाण्डे ताण्डवायते ।

पाञ्चरात्रप्रामाण्यव्यवस्थापनस्य प्रथमाध्याये सङ्गतत्वोक्ति-
रपि खण्डनकृतोऽविचारितरमणीया । समन्वयाध्याये ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वनिरूपणपरे पाञ्चरात्रशास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनस्य
सङ्गतत्वाभावात् । न खलु पाञ्चरात्रशास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनं
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यवस्थापनोपयोगि, येन तत्रास्य सङ्गतिस्स्यात् ।

द्वितीयपादेन केवलं परपक्ष एव निषेव्य इत्यप्यसङ्गतम्;
स्वपक्षदोषसमाधानस्यापि, क्रियमाणतादर्शनात् । “ महर्दीर्घब्रह्मा
ह्रस्वपरिमण्डलाम्याम् ” इत्यस्मिन्नधिकरणेहि परमाणुकारणवादिभि-
र्ब्रह्मकारणवादिनि यो दोषसमुद्भावितस्तत्समाधानं, क्रियत इति
श्रीशङ्करभाष्यप्रक्रिया । तथा च तदधिकरणारम्भभाष्यम् — “ तत्रादौ
तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि द्वौप उत्प्रेक्षयते स प्रतिसमाधीयते ” इति ।

यत्तु टिप्पण्यां “ अयं भावः ” इत्यारम्य महता प्रपञ्चेन
पाञ्चरात्रप्रामाण्यव्यवस्थापने स्वोक्तिविरुद्धत्वादिदोषोद्भावनं, खण्डन-

कारेण कृत्तम्, तत्रोच्यते । “ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ” इति सूत्रं श्रीमद्भिः शङ्कराचार्यैः ब्रह्मकारणवादे परमाणुकारणवादिभिस्समुद्भावितानां दोषाणां समाधानपरतया व्याख्यानम् । तदिदं व्याख्यानमसङ्गतमिति भगवद्रामानुजाचार्यपादैस्तत्सूत्रव्याख्याने निरूपितम् । ब्रह्मकारणवादे परोक्तानां दोषाणां पूर्वस्मिन् पादे एव परिहृतत्वाद् न पुनस्तत्करणमसङ्गतं पौनरुक्त्यदोषग्रस्तं चेत्येतावदेव तैस्तत्रोक्तम्, न तु सामान्यतस्वमतदूपणपरिहारेण स्वमनप्रतिष्ठापनं न सूत्रार्थं इति । स्पष्टं चेदं तत्रत्यभाष्ये । इत्यञ्च तद्भाष्यम्—“ यत्तु परैः ब्रह्मकारणवाददूपणपरिहारपरमिदं सूत्रं व्याख्यातम्, तदसङ्गतम्, पुनरुक्तञ्च । ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन् पादे क्रियते । चेतनाद्ब्रह्मणो जतदुत्पत्तिसम्भवश्च ‘ न विलक्षणत्वादि ’ त्यत्रैव प्रपञ्चितः ” इति । अत्र च ब्रह्मकारणवादे परोक्तानां दोषाणां परिहारपरत्व एवासाङ्गत्यं पौनरुक्त्यं चोक्तम् । नतु सामान्यतः स्वमतोपरि परोद्भावितानां दोषाणां परिहारपरत्वेऽपि । “ उत्पत्त्यसम्भवात् ” इत्यादि चतुस्सूत्र्याश्च न ब्रह्मकारणवादे परोद्भावितानां दोषाणां परिहारपरतया व्याख्यानं कृतम्, अपि तु पाञ्चरात्रशास्त्रस्याप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निराकरणपरतया । ततश्च का कथासाङ्गत्यस्य पौनरुक्त्यस्य वा । प्रसङ्गाच्चेदं कृतमिति च पूर्वमेवोक्तम् । अतश्च स्वोक्तिविरुद्धत्वदूपणोद्भावनम्युक्तमित्येव सिद्ध्यति ।

यदपि टिप्पण्यां—‘ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ’ इति—सूत्रं

सर्वेष्वेवाधिकरणेष्वनुवर्तते - इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, अस्य नियमस्य
 “ महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाम्याम् ’ इत्याधिकरण एव परित्यक्त-
 व्यत्वात् । तदध्यधिकरणं श्री शङ्कराचार्यैः परमाणुकारणवादिभिर्ब्रह्म-
 कारणत्वादिनि समुद्रावितस्य दोषस्य समाधानाय प्रवृत्ततया आपितम् ।
 नच तत्रास्य “ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ” इति सूत्रस्यानुवर्तने
 सम्भवति, तस्याधिकरणस्य परमक्षप्रतिक्षेपपरत्वाभावात् । तथात्वे
 सति हि विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं तद्दर्शनमित्यर्थस्समन्वितस्त्यात् ।

यदपि - “ तदनुसारेण ‘ विप्रतिषेधाच्च ’ इत्यन्तिमसूत्रस्यापि
 मगवत्पादोक्तार्थपरत्वमेव न्याय्यम् । न तु जीवोत्पत्तिप्रतिषेधपरत्वम् ”
 इति । तदपि न, सर्वेष्वधिकरणेषु साङ्ग्याधिकरणस्थस्य ‘ विप्रति-
 षेधाच्चासमञ्जसम्, इति सूत्रस्यानुवृत्तिरिति नियमस्य महदीर्घाधि-
 करण एव श्रीशङ्करभाष्यानुसारेण व्यभिचारादस्मिन्नधिकरणे तदनु-
 वृत्तेरेवासिद्धौ तदानुगुण्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । तत्राधिकरणेऽपि वा
 ‘ विप्रतिषेधात् ’ इत्यस्य वेदविप्रतिषेधार्थकतया व्याख्यानेऽनन्य-
 थासिद्धप्रमाणाभावेन तत्रैव तदर्थकत्वासिद्धौ तदानुगुण्येनेतदाधिकर-
 णस्यस्य ‘ विप्रतिषेधाच्च ’ इति सूत्रस्य वेदविप्रतिषेधार्थकताया
 आसिद्धेः । उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे “ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ”
 इत्यस्य सूत्रस्य वाकारतदप्रतिषेधपदस्वारस्यानुगुण्येन सिद्धान्तपर-
 तया तदुत्तरस्थस्य ‘ विप्रतिषेधाच्च ’ इत्यस्य सिद्धान्तानुगुण्यजीवो-
 त्पत्ति विप्रतिषेधपरताया एव युक्तत्वात् । पाश्चात्त्रे गुणगुण्यादिक-
 ल्पनरूपविप्रतिषेध वेदविप्रतिषेधयोरभावस्य प्रत्यक्षमुपलभ्यमानतया,

तदर्थकताया असङ्गतत्वाच्च । निरूपितश्च भगवद्रामानुजाचार्यपादै
पाञ्चरात्रे विप्रतिषेधाभावस्तत्सूत्रभाष्ये ।

एतेन टिप्पण्या “ नन्वि ” त्यादिना “ सिद्धान्त ” इत्य-
न्तेन ग्रन्थेन कृतस्सर्वोऽपि कोलाहलो निर्मूलो निरस्तो वेदितस्य ।
“ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ” इति सूत्रानुवृत्तेरेवासम्भवात्, उत्पत्त्य-
सम्भवाधिकरणस्थस्य “ विप्रतिषेधाच्च ” इति सूत्रस्य वेदविप्र-
तिषेधार्थकत्वासम्भवाच्च । अयमर्थश्चोपरि निरूपितोऽस्माभिः ।

यच्च टिप्पण्या— “ आचार्यभगवत्पादेन ” इत्यादिना श्रीम-
च्छङ्कराचार्याणा “ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ” इत्यधि-
करणस्य ब्रह्मकारणवादे परोद्भावितदूषणसमाधानपरतया व्याख्या
नमाशङ्क्य वैशेषिकमतासामञ्जस्यकथनतात्पर्योन्नयनम्, तदयुक्तम्,
भाष्यतद्व्याख्यानादिषु स्पष्टमेव तस्याधिकरणस्य स्वपक्षदूषणसमा-
धानपरतया वर्णितत्वात् । श्रीशङ्करभाष्ये तावत् “ महद्दीर्घवद्वा
ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ” इति सूत्रावतराणिकायामित्यमुक्तम्—
“ तत्रादौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स
प्रतिसमाधीयते ” इति । रत्नप्रभाव्याख्यायाञ्च— “ घृत्तानुवादेन

‘ महद्दीर्घवत् ’ इति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह,
(प्रधानेति) यद्यपि साङ्ख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराक-
र्तव्यः, स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गनत्वात्, तथापि पूर्वत्र प्रधान-
गुणाना सुखादीना जगत्यनन्वयात्प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तम् तथा

ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तस-
 ज्जतिलामादन्न समाधीयत इत्यर्थः " इतिग्रन्थे शङ्कापूर्वकमस्था-
 धिकरणस्य स्वमतस्थापनात्मकत्वं व्यवस्थापितम् । आनन्दगिरीये
 व्याख्याने च- " स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसम्बन्धेऽपि, प्रधान-
 गुणानन्वयान्न चेज्जगत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तत्प्र-
 कृतिकमपि स्यादित्यन्तरसद्भ्रतिलामादिहेदमाधिकरणमिति, भावः ।
 स्वपक्षदोषसमाधिद्वारा समन्वयदृढीकरणादध्यायादिसङ्गतयः " इति
 ग्रन्थेऽस्याधिकरणस्य स्वपक्षदोषनिरासपरत्वं स्वीकृत्यैव सङ्गरयादिकं
 प्रदर्शितम् । भामत्यायपि " तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयाम्ब-
 भुवुः " इत्यारभ्य ब्रह्मकारणवादे वैशेषिकैरुच्यमाने दूषणे विस्तरे-
 णोपपाद्य, " इति दूषणमदूषणीक्रियते व्यभिचारादित्याह " महर्षिर्व-
 वद्वा-ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् " इति सूत्राचतराणिका दत्ता । " उभ-
 यथापि न कर्मातिस्तदभावः " इति सूत्रमाग्ये च " इदानीं परमा-
 णुकारणवादं निराकरोति " इति भाष्यकारैस्तस्यैव सूत्रस्य परमा-
 णुकारणवादनिरासपरतोक्ता । तत्सूत्रभाष्यव्याख्यामानान्यप्येतदर्थपरां
 प्रथेव दृश्यन्ते । तस्मात् " महर्षिर्ववद्वा " इत्यादि सूत्रस्य स्वमतस्थाप-
 नार्थत्वेन योजितस्यापि न तदर्थकत्वमित्यादिकथनं टिप्पणीकृतो
 चूथापरिश्रममात्रफलक स्वपक्षरक्षणार्थव्यर्थप्रयत्नरूपमयुक्तमित्येवा-
 वगन्तव्यम् ।

यत्तु स्वर्णनकृतो-उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे " उत्पत्त्यसम्भ-
 वात् " " नच कर्तुः करणम् " इति द्वयोस्सूत्रयोः पूर्वपक्ष-

परतां “-विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” “ विप्रतिषंधाच्च ” इति द्वयोस्सूत्रयोस्सिद्धान्तपरतां च भगवद्रामानुजाचार्यपादोक्तां दूषयता, तदर्थं पादस्यास्य परपक्षप्रतिषेधप्रधानतां व्यवस्थापयतीक्तम्—

“ अस्मिन् पादे याचन्त्यधिकरणसूत्राणि वर्तन्ते तावन्ति नञ् घटितानि दृश्यन्ते, धनेनैव प्रत्यभिज्ञानेनायं पादः परपक्षप्रतिषेधप्रधान इति निश्चीयते ” इति ।

अत्रेदं विचार्यते । अधिकरणसूत्राणोत्पत्त्यधिकरणसिद्धान्तसूत्राणि खण्डनकृतो विवक्षितानि, तेषां सर्वेषां नञ्घटितत्वमस्तीति च स आह । तत्र नञ्घटितत्वमित्यसमस्तनञ्घटितत्वं विवक्षितम्—समस्तनञ्घटितत्वं वा, अन्यतरघटितत्वं वा ? “ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ” इत्यस्मिन् सिद्धान्तसूत्रे समस्तस्यासमस्तस्य वा नञोऽदर्शनात्पक्षत्रयमप्यनुपपन्नम् । तत्र पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रात् “ असमञ्जसम् ” इति पदानुवृत्तिंश्च तस्यै मूत्रस्य श्रीशङ्करभाष्यानुसारेण स्वपक्षदूषणनिरासमात्रपरत्वादनुपपन्ना । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्—ह्रस्वपक्षपरमाणुभ्यां, यथा, महद्दीर्घे—त्र्यणुकव्यणुके, उत्पद्येत, तथा चेतनादचेतनं जायते इति हि सूत्रार्थः, तत्राममञ्जसमित्यनुवृत्तौ तदर्थस्य कुत्रान्वयः स्यात् । अतश्च तत्र सूत्रे नासमञ्जसपदानुपपन्नः । अनुपपन्नेऽपि वा ऽममस्तनञ्पदाभावादाद्यः पक्षो दुष्टः । द्वितीयोऽपि पक्षोऽननुपपन्नस्य “ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ” इत्यस्मिन् सिद्धान्तसूत्रे नञोऽभावाददुष्टः । अनुपपन्नो न

सम्भवतीति च पूर्वमेवाक्तम् । तृतीयोऽपि तत एव दुष्टः, तत्र सम-
स्तस्यासमस्तस्य वा नञोऽभावात् ।

यदपि खण्डनकृतोक्तम् — “ उत्पत्त्यसम्भवात् ” इति
सूत्रमपि तद्वन्नञ्पदघटितम्, अत इदं कथं पूर्वपक्षसूत्रं
भवेत् ” इति ।

अत्र वदामः—एवं कथयतः खण्डनकृतः यद्यन्नञ्पदघटितं
सूत्रं तत्तत्सिद्धान्तसूत्रमिति नियमः कोऽप्यभिप्रेत इति प्रतिभाति ।
तादृशश्च नियमोऽसम्भवी, नञ्पदघटितानां सूत्राणां सर्वेषां सिद्धान्त-
सूत्रत्वस्यायोगात् । सांख्याधिकरण एव “ रचनानुपपत्तेश्च
नानुमानं प्रवृत्तेश्च ” इत्येकस्य सिद्धान्तसूत्रत्वेऽपि “ अन्यत्रामावाच्च
न तृणादिवत् ” इति सूत्रस्य नञ्पदघटितस्यापि सिद्धान्तसूत्र-
त्वाभावात् ।

किञ्च—उत्पत्त्यसम्भवादित्यस्य यादृशं नञ्पदघटितत्वं
तादृशं “ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” इत्यास्मिन्नपि सूत्रे
वर्तेत इति तस्यैव सिद्धान्तसूत्रत्वं कुतो न भवति ।

यत्तु—“ विज्ञानादिभावे चः ” इति सूत्रे नञ्पदाभावेन
तदधिकरणसूत्रं न भवितुमर्हति ”—इति खण्डनकृतोक्तम् ।

तदयुक्तम् “ विज्ञानादिभावे वा ” इत्यास्मिन् सूत्रखण्डे नञो
ऽभावेऽपि “ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” इत्यास्मिन् पूर्णसूत्रे
नञो घटकत्वात् । नच तस्मिन्सूत्रे नञ् नास्तीति वाच्यम्, “ उत्प-
त्त्यसम्भवादिधास्मिन् सूत्रे ” असम्भवादिति समस्तपदघटकतयेव,

“ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” इत्यास्मिन्नपि सूत्रे “ तदप्रति-
षेध ” इति समस्तपदघटकतया नञस्तच्चात् ।

यत्तु - “ अतः पारिशेष्यादस्यैव सिद्धान्तसञ्चल्यं वाच्यम् ।
तथा च सति स्वमतप्रतिष्ठापनार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानं न
शोमत इति पाञ्चरात्रमतस्युपाप्रामाण्यसाधनार्थमेवैषा चतु-
स्सूत्री प्रवृत्ता । ”

इति खण्डनकारेणोक्तम् । तदयुक्तम्, तदुक्तरीत्यापि सिद्धान्त
सूत्रत्वप्रयोजकस्य नञ्घटितत्वस्य “ उत्पत्त्यसम्भवात् ” इति सूत्र
इव “ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ” इत्यास्मिन्नपि सूत्रे सत्त्वेन
पारिशेष्यस्यैवासिद्धेः । स्वमतप्रतिष्ठापनार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानं तु
सर्वत्रापि युज्यत एवेति पूर्वमेवोक्तमस्माभिः । महाभारते शान्तिपर्वणि
मोक्षधर्मेषु नारायणीये महता प्रबन्धेन पाञ्चरात्रवैभवं प्रकाशितवत-
स्सूत्रकारस्य तदप्रामाण्यसाधनार्थं सूत्रप्रणयनासम्भवेनोक्तचतुस्सू-
त्र्यास्तत्प्रामाण्यव्यवस्थापनपरतैव च युक्ता ।

यदपि - “ घेटविरुद्धत्वांशस्य विचरणं तु भगवत्पादैरेव
कृतमिति नेह तन्निरूपणाय प्रयत्यत ” इति ।

तदपि न, श्री शङ्कराचार्यैः प्रदर्शितस्य वेदानिन्दादिरूपस्य
वेदविप्रतिषेधस्य वा, जीवोत्पत्त्यादेर्वेदविरुद्धार्थस्य वा कुत्रापि पाञ्च-
रात्रग्रन्थेऽदर्शनेन प्रत्युत जीवनित्यत्वादेरेव पाञ्चरात्रे प्रतिपादनदर्शने
न च पाञ्चरात्रे वेदविरुद्धांशसद्भावकथाया एव कल्पितत्वनिश्चयात् ।
श्रीरामानुजभगवत्पादाचार्यैरेवायमर्थस्सप्रष्टं विस्तरेण भाष्ये वर्णित

इति न वयमपि विस्तराय प्रयतामहे ।

यत्तु - " अनेनैव निरूपणेन भवत्सम्प्रदाये वेदतुल्यप्रमाण-
त्वेनाभ्युपगतद्राविडभाषामयप्रबन्धस्य वेदविरुद्धत्वेनाप्रामा-
ण्यं सुपपादितं भवति । तथा च ' वेदविरुद्धत्वादप्रामाण्य-
मुत्तभाषामयत्वात् ' इत्यादिविकल्पानामनुवसरदुः स्थत्वमेव "

इत्युक्तं खण्डनकृता । तदसत्, पाञ्चरात्रस्य वेदविरुद्धांशघटितत्व-
निरूपणेन वा तदीयांशविशेषस्य वेदविरुद्धत्वेन हेतुनाऽप्रामाण्य-
निरूपणेन वा, तस्य शास्त्रस्य परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन कार-
णेनाप्रामाण्यनिरूपणेन वा द्राविडभाषामयप्रबन्धस्य वेदविरुद्धत्वेना-
प्रामाण्यस्योपपादितत्वासम्भवात् । नह्यन्यस्याप्रामाण्यकथनेनान्यस्या-
प्रामाण्यमुपपादितं भवति । अथोच्येत, वेदविरुद्धस्य पाञ्चरात्र-
शास्त्रस्य वेदविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यनिरूपणाद्देदविरुद्धस्य द्राविडभाषा-
मयप्रबन्धस्यापि वेदविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यमुपपादितं भविष्यतीति ।
तन्न, यथा पाञ्चरात्रशास्त्रांशस्य वेदविरुद्धत्वं श्रीशङ्कराचार्यैर्भाष्ये
निरूपितम् तथा द्राविडभाषामयप्रबन्धस्य वेदविरुद्धतायास्तैर्वा
खण्डनकृतावाऽद्याप्यनिरूपणेन तदसिद्धी तेन कारणेनाप्रामाण्यस्यो-
पपादितत्वासम्भवात् । तत एव च विकल्पानामनुसरस्य तदवस्थत्वाच्च ।

यत्तु - " अभ्युपगम्यापि मूलः । भवतु तावद् द्राविडभाषामय-
प्रबन्धस्य वेदविरुद्धत्वम् । न तावता तस्य वेदतुल्यं प्रामा-
ण्यं साधयितुं शक्यम् । तस्यावाधिता सन्दिग्धानभिगतविष-
यज्ञानजनकत्वाभावात् । स्वोपदेशामूलकत्वेन कल्पितानां
तदर्थांशमज्ञातत्वस्यावाधितत्वस्य चासम्भवात् । सम्भवेऽपि

या “ न श्लेच्छित्तवै ” “ नापभाषितवै ” “ श्लेच्छोह वा एष
यदपशब्दः ” इत्यादिभिर्निर्णयैर्दुर्धारणस्य पापजनकत्व-
मुक्त तस्य वेदतुल्यं प्रामाण्यं समर्थयानो भवन् नूनं स्वस्या-
वैदिकत्वमाविष्करोति ”— इति—

खण्डनकृतोक्तम् । तत्र दूमः—“ विद ज्ञान ” इति धातो-
र्निष्पन्नस्य वेदशब्दस्य ज्ञानरूपणार्थस्य “ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा
यस्तुपायो न बुध्यते । यत्तं विदन्ति वेदेन तस्माद्धेदस्य वेदता ”
इत्याद्यनुसारेण प्रमाणान्तराप्राप्तार्थबोधकत्वावच्छिन्ने शक्तिरङ्गी-
क्रियते तान्त्रिकैः । अपौरुषेयत्वनित्यत्वं स्वतः प्रमाणत्वादिकं
तस्य वैलक्षण्यम् । तस्य प्रामाण्यञ्च प्रमितिजनकत्वम् । अप्राप्तार्थ-
विषयकप्रमितिजनकत्वपर्यवासितम् । तथा च वेदतुल्यं प्रामाण्यं
नाम वेदस्येवाप्राप्तार्थप्रमितिजनकत्वमेव विवक्ष्येत । वेदाश्च ऋगा-
दिभेदभिन्ना अनन्तशाखाश्च । सर्वेषामेव वेदानाम्मन्त्रवाह्यण-
रूपाणां प्रामाण्यमेकरूपमेव । तत्र नानाशाखाम्बेकार्थविधायि-
काश्श्रुतयो दृश्यन्ते । एकशाखागतश्रुतिप्रमितस्याप्यर्थस्य विधानं
शाखान्तरीयश्रुत्या क्रियते इति तु सर्वाभ्युपगतम् । तत्र या गतिस्सै-
वात्रापि भवति । ततश्च द्वाविडवेदानामपि प्रामाण्ये न कोऽपि दोषः ।

यत्तु—“ अवाधितासन्दिग्धानधिगतविषयकज्ञानजनकत्वा-
भावाद्धेदतुल्यं प्रामाण्यं न सम्भवति ” इति ।

तत्र । वेदानामेवावाधिता सन्दिग्धानधिगतार्थं ज्ञानजनकत्वा-
सम्भवात् । अनधिगतार्थज्ञानजनकत्वं यथाश्रुते वेदानां न सम्भवति,
वेदबोध्यानामर्थानां स्मृत्यादिगम्यत्वेन सामान्यतोऽनधिगतत्वाम्भ-

वात । स्मृत्यादीनां वेदमूलकत्वेन स्वानुपजीविमानान्तरानधिगतत्व-
विवक्षया तद्दोषपरिहारेऽपि, शाखान्तराधिगतस्यैव शाखान्तरबोध्य-
त्वात्तद्दोषतादवस्थ्यम् । स्वविजातीय स्वानुपजीविमानान्तरानधिगत-
त्वविवक्षया तद्दोषपरिहारे च द्वाविडवेदानामपि तादृशार्थबोक्तृत्वं
सम्भवत्येव । असन्दिग्धार्थज्ञानजनकत्वं संस्कृतवेदे न सम्भवति,
अध्ययनमात्रवतो जायमानस्य बोधस्य सन्दिग्धत्वात् । अत एव
हि विचारशास्त्रस्य प्रवृत्तिः । अन्यथा वेदैरेव मीमांसानिरेपेक्षम-
सन्दिग्धार्थबोधे मीमांसाया वैयर्थ्यमेव स्यात् । द्वाविडवेदानां
सन्दिग्धार्थबोधकत्वं च नास्ति, तैरसन्दिग्धस्यैवार्थबोधस्य जायमा-
नत्वात् । न च तैर्बोध्यमाना अर्था बाधिताः, तेषामनिरूपणादेव ।
तथा च संस्कृतवेदानां यादृशं अबाधितत्वादिविशिष्टार्थज्ञानजनकत्वं
तादृशमेव द्वाविडवेदानामपीति न काऽपि क्षतिः ।

यत्तु - स्वोत्प्रेक्षामूलकत्वेन कल्पितानां तदर्थानामज्ञातत्वस्या-
बाधितत्वस्यचासम्भवादिति । तन्न, संस्कृतवेदार्थानामिव द्वाविडवेदा-
र्थानामपि निर्व्याजमगवत्कृपाकटाक्षमात्रप्रतिभातत्वेन स्वोत्प्रेक्षामूल-
कत्वाभावात् । अज्ञातत्वाबाधितत्वयोश्च पूर्वमुपपादितत्वात् ।

यत्तु - " नम्लेच्छित्तवै " " नापमापितवै " " म्लेच्छो ह वा
एप यदपशब्दः " इत्यादिभिर्निर्णयैर्यदुच्चारणस्य पापजनकत्व-
मुक्तम्, तस्य वेदतुल्यं प्रामाण्यं समर्थयानो भवान् नूनं स्वस्या
वैदिकत्वमाचिक्करोतीति ।

तन्मन्दम्, " म्लेच्छो ह वा एप यदपशब्दः " इति श्रुत्यैव

“ नम्लेच्छितवै ” इति श्रुत्यर्थस्य व्यक्तीकृततया, संस्कृतभाषा-
 ऽपभ्रंशभूतभाषोच्चारणस्य निषेधविषयत्वेऽपि संस्कृततुल्यायास्तद्वत्त्व-
 तन्त्राया द्राविडभाषाया उच्चारणस्य निषेधविषयत्वाभावात् । यदा
 हि संस्कृतभाषामूलकानां प्राकृतादिपङ्क्तभाषाणामपि नापभ्रंशभाषात्वं
 तदा का कथा स्वतन्त्रभाषाया द्राविड्या अपभ्रंशत्वस्य । द्राविडभाषा-
 वैभवातिशयश्च मात्स्यादिपुराणेषु विशेषतश्च शम्भुरहस्ये विस्तरेण
 वर्णितस्तत एवावगन्तव्यः ।

विश्वेश्वरशास्त्रिणा प्रथमविरोधोपपादनावसरे - तथाहि ‘शास्त्र-
 यो नित्वात्’ इत्यत्र रामानुजभाष्यम् - इत्युक्त्वा - “ तदिदं कारणं
 ब्रह्म सिद्धयत्येवानुमानतः । अतोऽविचार्या वेदान्ता ननु सिद्धानुवा-
 दिनः ॥ नैतत्साध्वनुमानादे र्नेकत्रैक्यादि सिद्धयति । अतस्तत्कारणं
 ब्रह्म वेदान्तैकप्रमाणकम् ॥ ” इति श्लोकद्वयं भाष्यत्वेनोदाहृतम् ।
 विरोधपरिहारकारणेदं श्लोकद्वयं भाष्ये नास्तीत्युक्तम् । तत्र खण्डन-
 कारः प्राह-

“ रामानुजीयं भाष्यम् - इत्यत्रापि भाष्यभाषार्थ इत्येवार्थः
 समभिप्रेतः । तमेव भाषार्थं स विरोधवरूचिनीस्थेन
 श्लोकद्वयेनोद्धिखन् विरोधं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ते । ” इति ।

खण्डनकारस्य व्याख्यानसामर्थ्यमिदं नूनं युक्तायुक्तविवेककुश-
 लान् विदुषो विस्मापयिष्यति । इत्यञ्चाभिप्रायवर्णनं कुर्वता महा-
 शयेनानेन ‘घटपदम्’ इत्यस्य घटपदार्थ इति व्याख्यानं क्रियेतेति
 मन्यामहे वयम् । एतादृशं व्याख्यातारं प्राप्य नूनमितस्तर्षेऽपि

मूलग्रन्थकर्तारो भविष्यन्ति । “ रामानुजीयं भाष्यम् ” इति लेखितुं रामानुजभाष्यभावार्थप्रतिपादकौ श्लोकौ—इति लेखनेन कौ वा महान् श्रमो भवितुमर्हति । अहो संक्षिप्तलेखनसामर्थ्यम् ।

विश्वेश्वरशास्त्रिणा प्रथमविरोधं दर्शयता शास्त्रयोनित्वाधिकरणभाष्यार्थप्रतिपादकश्लोकद्वयोदाहरणानन्तरं— “ इत्थं कारणत्वस्य वेदान्तैकप्रमाणकत्वमुक्त्वा ” इति ग्रन्थेन जगत्कारणत्वस्य वेदान्तैकप्रमाणकत्वं शास्त्रयोनित्वाधिकरणप्रतिपाद्यमित्युक्तम् । परिहारकृता च ब्रह्मणश्शास्त्रैकप्रमाणकत्वं शास्त्रयोनित्वाधिकरणप्रतिपाद्यं, न तु जगत्कारणत्वं शास्त्रप्रमाणकं न वेति विचारस्तस्मिन्नधिकरणे कृत इत्युक्तम् । तदुपरि खण्डनकारेण महता ग्रन्थेन शास्त्रयोनित्वाधिकरणे जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वं समर्थ्यते, नतु ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वमात्रमित्युक्तम् ।

तत्र ब्रूमः— “ अथातो ब्रह्मनिज्ञासा ” इत्यादिः “ तच्च समन्वयात् ” इत्येतदन्ता चतुस्सूत्री शास्त्रारम्भार्थेत्यस्मदीयासिद्धान्तः । “ व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन लभ्यत्वमथाफलत्वम् । एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ” । इति प्राचां श्लोकेऽयमर्थः प्रतिपादितः । तत्र शब्द सामान्यस्य कार्ये शक्तिरिति पक्षं निरस्य सिद्धे व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमसूत्रेण क्रियते । शब्दस्य कार्यरूपेऽर्थ एव, व्युत्पत्तिसम्भवात्सिद्धब्रह्मणि व्युत्पत्त्यभावात् वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वात्सम्भवात् ब्रह्मनिज्ञासानं कर्तव्येति पूर्वपक्षे शब्दस्य कार्यरूपेऽर्थ एव व्युत्पत्तिरिति नियमाभावात्सिद्धवस्तु-

न्यपि व्युत्पत्तिसम्भवात् वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति —
 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यनेन अध्याहृतकर्तव्येतिपदसहितेन ब्रह्म-
 जिज्ञासा कर्तव्येत्युच्यते । ब्रह्मशब्देन निरतिशयबृहच्चविशिष्ट-
 वस्तुबोधनान्निरतिशयबृहच्चस्य दुर्निरूपत्वेन तद्विशिष्टब्रह्मणो, बाधित-
 त्वात्, प्रमाणभूतशब्दत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य निरतिशयबृहच्च-
 रूपविशेषधर्मावच्छिन्नतात्पर्यकत्वं न सम्भवतीति ब्रह्मजिज्ञासा न
 कर्तव्येति शङ्कायाः ; तादृशब्रह्मणोऽबाधितत्वप्रतिपादनेन प्रमाणभूत-
 शब्दत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नस्य तत्तात्पर्यकत्वसमर्थनाद्ब्रह्मजिज्ञासा
 कर्तव्येति द्वितीयेन जन्मादिसूत्रेण साध्यते । श्रुतित्वावच्छिन्नस्य
 प्रमाणान्तरानधिगतार्थ एव तात्पर्याद्ब्रह्मणश्चानुमानगम्यत्वेन तत्र
 तात्पर्यासम्भवान्न वेदान्तानां ब्रह्मतात्पर्यकत्वसम्भव इति ब्रह्मजिज्ञा-
 सा न कर्तव्येति शङ्कायां ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागम्यत्वेन शास्त्रैकसम-
 धिगम्यत्वात्तत्र वेदान्तानां तात्पर्यं सम्भवतीति ब्रह्मजिज्ञासा कर्त-
 व्येति तृतीयेन " शास्त्रयोनित्वात् " इति सूत्रेण समर्थ्यते । शास्त्र-
 योनित्वाधिकरणश्रुतिभाष्ये च ब्रह्मणश्शास्त्रैकप्रमाणकत्वसमर्थनपर-
 मेव सूत्रं व्याख्यातं दृश्यते भाष्यकृता । तथा च तत्रत्यं भाष्यम्—
 " जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यामित्युक्तम् । तदयुक्तम्, तद्धि-
 न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह— 'शास्त्रयो-
 नित्वात्' शास्त्रं यस्य योनिः कारणं—प्रमाणं—तच्छास्त्रयोनि-
 तस्य भावश्शास्त्रयोनित्वम् । तस्मात् । ब्रह्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्र-
 स्य तद्योनित्वं ब्रह्मणः । अत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषय

तया ब्रह्मणश्शास्त्रैकप्रमाणकत्वादुक्तस्वरूपं ब्रह्म 'यतो वा इमानि
मूतानि' इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥— इति । यद्यपि ब्रह्म-
जगत्कारणभूतम्, ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं च 'यतो वा' इत्यादिकम्,
तथापि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेन वाक्यं तत्र प्रतिपादयितुं शक्नो-
तीति पूर्वः पक्षः, ब्रह्मणोऽनुमानागम्यत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्प्रतिपा-
दयितुं शक्नोतीति च सिद्धान्तस्तदधिकरणे विवक्षितः । ननु जग-
त्कारणत्वं प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति पूर्वः पक्षः— जगत्कारणत्व-
मनुमानागम्यत्वेन शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद्वाक्यं तत्प्रतिपादयितुं शक्नो-
तीति सिद्धान्तो वा केवलं जगत्कारणत्वावलम्बनेन तत्सूत्रे
विवक्षित इत्येवास्माकं कथनम् । तत्सूत्रभाष्यटीकायां तदधिकरण-
संशयपूर्वपक्षादिप्रतिपादनपरमन्येन चायमर्थस्तपष्टः । इत्थं च तत्र-
त्यटीकाग्रन्थः— 'यतो वा इमानीति वाक्यं किं ब्रह्मणि प्रमाणं-उत
नेति संशयः । तदर्थं किं ब्रह्म मानान्तरागोचरः— न येति तदर्थं किं
सामान्यतो दृष्टमनुमानं जीवविलक्षणमक्षमयति—नेति । यदाऽव-
गमयति तदा मानान्तरागोचरत्वात् 'यतो वा इमानि' इत्यादि
वाक्यं न ब्रह्म प्रतिपादयतीति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्याभावा-
त्साद्द्विनारानारम्भः पूर्वपक्षे फलितः । राद्यन्ते तु सामान्यतो दृष्टा-
नुमानस्य जीवविलक्षणं प्रमाणत्वाभावेन ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वात्
'यतो वा इमानि' इत्यादि वाक्यं ब्रह्मणि प्रमाण्यामेति सर्ववेदा-
न्तवाक्यानां तत्र प्रामाण्याद्द्विनाररम्भणीयत्वं फलितम् ॥— इति ।
अत्र च ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वमदगोचरत्वविचारपूर्वकं शास्त्रैक-

प्रमाणकत्वं समर्थितं तस्मिन्नाधिकरणं इति स्पष्टम् । तथा च-विश्वेश्वरशास्त्रिणः-“इत्थं कारणत्वस्य वेदान्तैकप्रमाणकत्वमुक्त्वा” इति लेखनमयुक्तमेवेति तत्पक्षसमर्थनाय प्रयस्यतः खण्डनकारस्य प्रयासो निरर्थक इति सिद्धमभवति ।

यत्तु “यदि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणस्सिद्धमेव, केवलं वेदान्तैकवेद्यत्वमेव साध्यत इत्युच्यते-कथं तर्हि अग्रे भाष्यकारेणानुमानेन कारणत्वेन ब्रह्म प्रसाध्य तत्खण्डनं कृत्वा ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादि वाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीत्युपसंहारः कृतः सङ्गतः स्यात्, ‘यतो वा’ इत्यादिवाक्येन हि ब्रह्म कारणत्वेनैव बोध्यते स्वरूपमस्तु ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते ।”-इत्युक्तम् ।

तत्र, वदामः। सत्यं कारणत्वं ब्रह्मणस्सिद्धमेव, नानेन सूत्रेण ब्रह्मणः कारणत्वं साध्यते। शास्त्रवेद्यत्वं न सम्भवति-अनुमानवेद्यत्वात्-इति पूर्वपक्षनिरासेन तदेकवेद्यत्वं समर्थ्यते। ‘यतो वा इमानि’ इत्यादि वाक्यं ब्रह्म जन्मादिकारणत्वेन प्रतिपादयतीत्यत्र को विप्रतिपद्यते। शास्त्रयोनित्वाधिकरणे जगत्कारणत्वं शास्त्रप्रमाणकं न-वेति विचारो, न क्रियते-अपितु ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणत्वम्-इत्येवास्माकं कथनम्। तत्र भाष्यासाङ्गत्यं कथं भवति। ब्रह्म खलु जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणरूपमेव। तल्लक्षणकमेव च ब्रह्म ‘यतो वे’ इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति। ब्रह्मणश्शास्त्रैकप्रमाणकत्वमेव च तदाधिकरणे विचार्यम्। ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति हि प्रथमसूत्रेणान्वितस्यास्य सूत्रस्यार्थः। योनिशब्दस्य कारणमात्रवाचित्वंपक्षेऽपि ब्रह्मजिज्ञासाशब्दनिर्दिष्टस्य ब्रह्मज्ञानस्य प्रमितिरूपस्य

धर्मित्वात्तस्मिन् शास्त्रैककारणत्वेन हेतुना कर्तव्यत्वं साध्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्, तथैव सूत्रयोरन्यत्रोपपद्यते । जगत्कारणत्वस्य शास्त्रयोनिव्यतिपादनं चेदाधिकरणकार्यं, तदा प्रथमसूत्रान्वितस्यास्यैकविशिष्टार्थबोधकत्वं न सम्भवति । 'सत्यंज्ञानम् इत्यादि वाक्यमपि सत्यत्वादिधर्मपुरस्कारेणैव ब्रह्म बोधयति न केवलस्वरूपमात्रेण ।

यदपि—“ कारणत्वं वेदान्तैकगम्यं न भवतीत्युद्घोषिते-
भाष्यविरोधः कथं परिहृतस्स्यात्—इति ।

अत्र ब्रूमः । कस्तावदाह कारणत्वं वेदान्तैकगम्यं न भवतीति । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वेदान्तैकगम्यमेव शास्त्रयोनिव्याधिकरणे तु ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं विचार्यते न जगत्कारणत्वस्येत्येतावदेवोच्यते । एवं च कः प्रसङ्गो भाष्यविरोधस्य ।

यदपि—“ किञ्च 'प्रकृतिश्च प्रतिशास्त्रान्तानुपरोषा-
दि'त्यधिकरणे 'एवं निरोधरसाङ्गरेयं निरस्तं सेश्वरसाङ्ग्यैः
प्रत्ययतिष्ठते—पद्यपीक्षणादिगुणयोगात् सर्वज्ञमीश्वरं जगत्कार-
णत्वेन वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति तथापि वेदान्तैरेव जगदुपा-
दानतया प्रचानमेव प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते—इति पूर्वपक्ष-
माचरन् धीमाश्रयकारः स्पष्टं जगत्कारणत्वं वेदान्तैकसमधि-
गम्यं, नानुमानसमधिगम्यमित्येष शास्त्रयोनिव्याधिकरणस्य
सात्त्विकमिति—इत्युक्तम् ।

तदप्यकाण्डे ताण्डवमाश्रम् । अस्माभिर्नेमत्कारणत्वं वेदान्त-
वेद्यं न भवतीत्यनुक्तेः, शास्त्रयोनिव्याधिकरणे जगत्कारणत्वस्य
शास्त्रप्रमाणकत्वनदमाश्रयविचारो न क्रियत इत्येतावन्मात्रस्योक्तत्वान् ।
प्रकृत्याधिकरणमाप्येऽपि नामदृक्कार्थविरुद्धं किमपि दृश्यते ।

जगदुपादानत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानं प्रधानमेव न ब्रह्मेति सेश्वर-
साङ्ख्यपक्षानुवादमात्रस्य तत्र क्रियमाणत्वात्, ईक्षणादिगुणयोगा-
त्सर्वज्ञस्येश्वरस्य जगत्कारणताया वेदान्तैः प्रतिपत्तावपि तत्कारणत्वं
निमित्तत्वमात्ररूपम् उपादानकारणं तु प्रधानमेवेति तदीयपूर्वपक्षस्य
तत्र वर्णनं क्रियते । एतावता शास्त्रयोनित्वाधिकरणे जगत्कारणत्वस्य
वेदान्तैकसमाधिगम्यत्वं प्रतिपाद्यमिति कथमवगम्येत । जगत्कारणत्वेन
ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तिमात्रेण तदधिकरणार्थं निरूपणं कृतं न भवति ।

एतेन — एतद्विषयकः खण्डनकृतोऽन्योऽपि सर्वः प्रसङ्गस्त-
माहितो वेदितव्यः । शास्त्रयोनित्वाधिकरणे ब्रह्मणश्शास्त्रवेद्यत्वं
सम्भवति न वेत्ययमेव विचारः कृतः, नतु जगात्कारणत्वस्य शास्त्रै-
कप्रमाणकत्वतदभाविचार इत्येतावन्मात्रमेव ह्यस्माकं कथनम् ।
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वेदान्तैकवेद्यमिति त्वस्मदङ्गीकृतमेव ।

विरोधपरिहार प्रधानप्रतिपाद्यार्थखण्डनात्पूर्वं प्रासङ्गिकतया
येऽर्थाः खण्डनकृतोक्ताः, तेषामेतावतास्माभिः समाधानं लिखितम् । इतः
परमेव विरोधपरिहारखण्डनस्य प्रधानार्थविषये लेखिनीं चालयिष्यामः ।

प्रथमं विरोधं परिहरता “ आत्माधिकरणे शास्त्रयोनित्वा-
धिकरणोक्तार्थविरुद्धं किमपि श्रीभाष्यकृता न भाषितमित्युबन्वा,
आत्माधिकरणभाष्यमुदाहृत्य, आत्माधिकरणेऽपि ब्रह्मणः कारणत्व-
निर्वाहोपायिकं स्थूलदशापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकारमन्वमुक्तम्,
स्वरूपान्यथाभावधर्मान्यथाभावरूपविकारयोरभाव एव ब्रह्मणि धर्तते,
यावन्निष्ठावहौ, न तु तादृशचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकाराभावोऽपी-

त्युपपादितं परिहारकृता । तमिमं परिहारग्रन्थमुद्धृत्य खण्डनं कुर्वता खण्डनकृता “ तत्रोत्तर ” इत्यारम्य यदुक्तम् । तत्र ब्रूमः । ब्रह्मण एवावस्थाभेदेन कारणत्वे कार्यत्वे चाङ्गीकृते कथं तस्य नित्यत्वमिति खण्डनकारः पृच्छति । यथा खलु मृद्ब्रह्मव्यस्यैवावस्थाभेदेन कारणत्वकार्यत्वयोरङ्गीकारेऽपि मृद्ब्रह्मव्यस्य नित्यत्वं तथेति वयं वदामः । तत्र घटो जायते, घटो नश्यतीति व्यवहारः, न तु मृज्जाघते नश्यतीति, मृद्ब्रह्मव्यस्यैवावस्थाविशिष्टस्य घटत्वेऽपि घटस्य नश्यतीति व्यवहारविषयत्वेऽपि च यथा मृदो नानित्यत्वप्रसङ्गः । तथैव जगदुत्पद्यते नश्यतीति, व्यवहारेऽपि वस्तुतो ब्रह्मण एव स्थूलचिदचिच्छरीरकस्य जगच्छब्दवाच्यत्वेऽपि वा ब्रह्मणो नानित्यत्वप्रसङ्गः । “ ब्रह्मणो विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वे स्वरूपान्यथाभावः कथं नोक्तः स्यात् ? ” इति खण्डनकारः पृच्छति । सततपरिणामशीलपञ्चभूतमयशरीरविशिष्टत्वेऽपि जीवस्य, यथा न स्वरूपान्यथाभावस्तथैव ब्रह्मणोऽपि स्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वेऽपि न स्वरूपान्यथाभाव इति । विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वं उच्यमानेऽपि न स्वरूपान्यथाभाव उक्तो भवति - इत्यवगन्तव्यम् ।

यथा - “ यादृशं हि स्वरूपं कारणावस्थया विद्यते,

तादृशमेव चेतन्यावस्थायामपि, तर्हि कार्यकारणावस्थयोः

को विशेषः ? ” इति ।

तत्रोच्यते । यादृशं स्वरूपं मृदः कारणीभूतपिण्डत्वावस्थायां तादृशमेव कार्यभूतघटत्वावस्थायामपीति उभयोर्वस्थयोर्मृत्स्वरूपभेदाभावेऽपि कार्यकारणावस्थयोर्यथा नाविशिष्टता तथैव ब्रह्मस्व-

रूपस्य कार्यकारणावस्थयोर्भेदाभावेऽपि तदवस्थयोर्नाविशिष्टता,
स्वरूपेऽपि तत्तदवस्थाविशिष्टत्वरूपो विशेषस्तयोरवस्थयोर्भवतीति
च स्पष्टम् । इति ।

यदपि-“ विशेषाभ्युपगमे चागन्तुकविशेषरूपेण तस्यैव
ब्रह्मण. परिणामात्कौटस्थ्यं कथं संरक्षितं स्यात् ”

इति । तदपि न । पटकारणीभूनेषु तन्तुषु कार्यावस्थाया तन्त्व-
न्तरसंयोगादिरूपविशेषाङ्गीकारेऽपि स्वस्वरूपप्रहाणेन स्वरूपान्तर-
परिग्रहादर्शनेनागन्तुकविशेषस्य कार्यावस्थायामङ्गीकारमात्रेण स्वरूप-
प्रच्युत्यभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् । ब्रह्मण स्वरूपस्य कारणाव-
स्थाया सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यावस्थाया स्थूलचिदचिद्विशिष्टच-
रूपविशेषतद्भावेऽपि तद्रूपेण साक्षात्परिणामानावश्यकत्वात् ।
अस्मन्मते कौटस्थ्यस्याद्वैतमत इव निर्विकारत्वरूपत्वाभावेन यस्य
कस्यचिद्विशेषस्याङ्गीकारमात्रेण कूटस्थताहानिप्रसङ्गाभावाच्च । यस्य
कस्यचित्कुलस्य कूटस्थे पुरुषे युवत्ववृद्धत्वाद्यवस्थापरिवृत्तावपि कूट-
स्थताभङ्गस्यादर्शनाच्च ।

यत्तु- ‘ यद्युच्येत स्वरूपे न कश्चन विकार उत्पद्यते,
केवलस्थूलचिदचिद्वस्तुशेषमात्रमेव तत्र भवति-अतो न
कूटस्थत्वक्षतिरिति । तदपि नोपपद्यते । यद्धि विकारिवैशिष्ट्यं
कार्यावस्थस्य ब्रह्मण तत्र नित्यम् उतागन्तुकम् ? यदि
नित्यम्, कथं तर्हि तस्य कार्यत्वम् ? कथं वा तेन ब्रह्मणोऽपि
कार्यत्वव्यवहार ? यद्यागन्तुकम्, तर्ह्यागन्तुकविकारिवै-
शिष्ट्यस्य ब्रह्मण्युत्पन्नत्वे नानित्यतापत्तिरपरिहार्यैव प्रस-
ज्येत ॥ ” इति ॥

दृष्टः ” इति । ब्रह्मणः परिणामः कीदृश इति शङ्कायां भाष्यकृतदाह
 “ जगच्छरीरतयाऽत्माने परिणमयती ” ति । अत्र जगद्रूपेणात्मानं
 परिणमयतीत्यनुक्त्वा “ जगच्छरीरतयात्मानं परिणमयती ” त्युक्त्या
 विभक्तनामरूपस्थूलदशापन्नचिदचिदात्मकजगच्छरीरतयाऽवस्थानमेव
 ब्रह्मणः परिणामविशेष इत्युक्तं भवति । तच्च साक्षात्परिणामाश्रय-
 जगदन्तर्यामित्वं परम्परया परिणामाश्रयत्वपर्यवसितं भवति । “ तद-
 यमर्थः ” इत्यारभ्य भाष्यकारः जगत्सृष्टिप्रतिपादकश्रुत्यर्थसंक्षेपं कुर्वन्
 “ आत्मानं तत्तच्छरीरकं परिणमय ” इति परिणामस्वरूपं व्यक्ती-
 चकार । “ एवं परमात्मत्रिदचित्सद्भावतरूपजगदाकारपरिणामे परमात्म-
 शरीरभूतचिदंशगतासर्वेष्वपुरुषार्थाः, तथाभूताचिदंशगताश्च सर्वे
 विकाराः, परमात्मनि कार्यत्वं तदवस्थयोस्तयोर्नियन्तृत्वेनात्मत्वम् ”
 इति ग्रन्थे च कार्यावस्थापन्नचिदचिदन्तर्यामितयाऽवस्थाय नियन्तृ-
 त्वमेव ब्रह्मणः कार्यत्वमित्युक्त्या ब्रह्मस्वरूपे स्थूलरूपापन्नचिद-
 चिदात्मकजगदन्तर्यामित्वेनावस्थानादधिकं साक्षात्परिणामादिकं ना-
 स्तीति स्पष्टमुक्तं भवति । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपस्याचिद्वत्परिणामो नास्ति,
 स्थूलावस्थापन्नचिदचिदन्तरात्मतयाऽवस्थाय तद्रूपापत्तिरेव ब्रह्मणः
 परिणाम इत्ययमर्थः श्रीभाष्यकारेण वेदान्तसरि स्पष्टमुक्तः । तथा च
 तत्रत्यो ग्रन्थः — “ अविभक्तनामरूपातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः
 कारणावस्थः परमपुरुषस्त्वयमेव सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयति,
 विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति सङ्कल्प्य — इदं
 सर्वममृजत यदिदं किञ्चे ” ति स्वशरीरभूतमतिसूक्ष्मं चिदाचिद्वस्तु

स्वस्माद्धिभज्य- 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्' इति स्वस्माद्धिभक्ते चिदचिद्व-
स्तुनि स्वयमेवात्मतयानुप्रविश्य 'सच्चत्यच्चाभवंत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तं
च । निलयनश्च निलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्य-
मभवत् ' इति हि स्वस्य बहुभवनरूपपरिणाम उपदिश्यते" इति ।
अत्र च ब्रह्मणः परिणामो नामरूपविभागविभक्तस्थूलदशापन्नचिदचि-
दन्तर्यामित्वेनावस्थितस्य तत्तद्रूपतापत्तिरेवेति स्पष्टं प्रतीयते- ' बहु
भवनरूपपरिणाम इति शब्देन । इत्थञ्च सद्धारकपरिणामाश्रयस्य
ब्रह्मणो नित्यत्वे न किमपि बाधकं नाम ।

यत्तु- "यत् परिणामो नाम तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः
स यादृशस्मादृशो वा भवतु, सर्वथा हि स्वरूपान्यथाभाव एव
पर्यवस्यति" - इति ।

अत्रोच्यते- तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणाम इत्यत्र
तच्छब्देन यस्य परिणामो भवति सपरिणामाश्रयपदार्थो विवक्षणीयः ।
तत्समसत्ताकत्वं च व्यापकत्वव्याप्यत्वोभयसम्बन्धेन तत्सत्ताविशिष्ट-
सत्ताकत्वम् । तच्च कुत्रापि परिणामे न सम्भवति, सर्वत्र परिणा-
मस्य तदाश्रयद्रव्यमत्तान्यूनसत्ताकत्वात् । स्वरूपान्यथाभावविलक्षणश्च
ब्रह्मणः परिणामः पूर्वमस्माभिरुपपादितः । तथा च- परिणाम इत्युक्ते
स्वरूपान्यथाभाव एव, नान्य इत्ययं नियमोनावश्यक इति सिद्धं भवति ।

यदपि- " किञ्च विकारिवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मणो ऽभिन्नत्वे
ब्रह्म न स्वरूपान्यथाभावं भजत इति व्याहृतम् । प्रकारे घर्त-
मानस्य विकारस्याऽन्तिरेवाविनाभाविनोऽभ्युपगमेन तद्
भिन्नत्वे ब्रह्मणोनित्यत्वं न भवतीति कथनं कथं युक्तिस-
कृतं स्यात् " इति ।

तदपि मन्दम् । अनित्यविकाराश्रयप्रकारवैशिष्ट्यमात्रेण प्रकारिणोऽनित्यत्वप्रसङ्गाभावात् । यदा हि—अनित्यदण्डवैशिष्ट्येन देवदत्तस्य नानित्यत्वप्रसङ्गः, यदा च अनित्यशरीरवैशिष्ट्येन जीवानां नानित्यत्वप्रसङ्गः, तदा का कथानित्यविकाराश्रयप्रकारवैशिष्ट्येन ब्रह्मणोऽनित्यत्वप्रसङ्गस्य । प्रथमं विकारिवैशिष्ट्यस्य ब्रह्माभिन्नत्वे ब्रह्मणः स्वरूपान्यथाभावाभावकथनस्य व्याहृतत्वमुक्त्वाऽनित्यविकाराश्रयप्रकाराभिन्नत्वकथने ब्रह्मणोऽनित्यत्वाभावकथनमधुक्तं भवतीति खण्डनकारः कस्य पक्षमाश्रित्य ब्रवीतीति न ज्ञायते । यथा संयोगेन दण्डवैशिष्ट्यं देवदत्तस्य न देवदत्ताभिन्नम्, अपि तु दण्डसंयोगरूपमेव तथा ब्रह्मणोऽपि विकारिचिदचिद्वैशिष्ट्यमपृथक्सिद्धिलक्षणसंयोगेनेति ब्रह्मनिष्ठं तद्वैशिष्ट्यं विकारि चिदचिदपृथक्सिद्धिरूपमेव सिद्ध्यति । न पुनर्ब्रह्माभिन्नं तद्वैशिष्ट्यम् । प्रकारे वर्तमानेन विकारेणाभेदश्च न ब्रह्मणा—इत्यनित्यविकाराभिन्नत्वे ब्रह्मणोऽनित्यत्वापत्तिरित्यपि न भवति प्रसङ्गः । ब्रह्मणः प्रकारभूतचिदचिदाभिन्नत्वमपि नास्माभिरङ्गीक्रियते । “ तदभिन्नत्वे ब्रह्मणोऽनित्यत्वं नास्तीति ” इत्यत्र तदभिन्नत्वशब्देन विकाराभिन्नत्वं विवक्षितं वा विकारिप्रकाराभिन्नत्वं विवक्षितं वेति तु न विवेक्तुं प्रभूयते । उभयमपि चास्मदनभिमतमिति पूर्वमेव प्रपञ्चितमस्माभिः ।

यथा—“ यदि विकारिवैशिष्ट्यं ब्रह्मणो मिदं तर्हि कथं तेन ब्रह्मणो विकारित्वम् । ”—इति ।

तदपि न मनोहरम् । ब्रह्मणि स्थूलावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपस्यैव विकारस्यास्माभिरभ्युपगमेन तस्य ब्रह्मभिन्नत्वे ऽपि

ब्रह्मणि वर्तमानत्वात्तेन ब्रह्मणो विकारित्वस्याक्षतेः । दण्डविशिष्टे पुरुषे पुरुषोद्भिन्नस्य दण्डवैशिष्ट्यस्य सत्त्वे तस्य दण्डसम्बन्धित्वं यथोपपद्यते, तथैवात्रापि ब्रह्मणि विकारिवैशिष्ट्यरूपविकारवत्त्वमुपपद्यते ।

यत्तु - विकारिवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि तत्सम्बन्धो ब्रह्मण्यस्तीति कंचन पक्षमुत्थाप्य, तत्र स सम्बन्धो अन्यो नित्यो वेति विकल्प्य दूषणम् ; तन्न । संयोगेन दण्डवैशिष्ट्यस्य दण्डसंयोगापेक्ष्यातिरिक्तत्वाभावाद्यथा तस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षा, तथैवाप्यक्सिद्धिसम्बन्धेन ब्रह्मणि स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यस्यैव विकारिवैशिष्ट्यरूपतया तस्य च स्थूलचिदचित्प्रतियोगिकाप्यक्सिद्धिसम्बन्धरूपत्वेन तस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षत्वात् ।

यदपि - विकारिवैशिष्ट्यप्रतियोगिकसम्बन्धस्य 'अन्यत्वे पूर्वावस्थाविनाशेन तद्द्वारा स्वरूपान्यथात्वप्रसङ्गेन पुनरनित्यत्वापत्तिस्तदवस्थे'ति । तदपि न । जीवे बालयुवादिशरीरवैशिष्ट्यस्य अन्यत्वेऽपि यथा न स्वरूपस्यानित्यत्वापत्तिस्तथैवात्राप्यनित्यत्वापत्तेरभावात् । मृत्तिकाया घटत्वावस्थायामिव ब्रह्मणोऽपि कार्यावस्थायां स्वरूपपरिणामश्चेत्स्यात्तदा तस्या अवस्थाया विनाशपूर्वकमवस्थान्तरापत्तौ स्वरूपान्यथाभावेनानित्यत्वस्याऽऽपादनं युज्येत । न चैवमङ्गीक्रियते, किन्तु, स्थूलावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपावस्था ब्रह्मणो भवतीत्युच्यते, न चात्र स्वरूपस्य परिणामः । ततश्च स्थूलसूक्ष्मावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपावस्थयोरुत्पत्तिविनाशाङ्गीकारे ऽपि न ब्रह्मणः स्वरूपान्यथाभाव इति नानित्यत्वप्रसङ्गः ।

यदपि—“ चिदचिद्वस्तुनोः प्रकारभूतयोः स्थौल्यं सौक्ष्म्यं च विभक्तत्वञ्चाविभक्तत्वञ्च स्वरूपान्यथाभावरूपमित्यवस्थाभ्युपगन्तव्यम् । अभ्युपगतं च भवता—‘ अचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति ’ इत्यादिना, चिदंशस्यापि घर्माद्यथात्वं स्वरूपान्यथात्वे पर्यवस्यतीत्युपरिष्ठादुपपादयिष्यते ”—इति ।

तदपि न । स्थौल्यसौक्ष्म्ययोरचिदंशगतयोः कथञ्चित्स्वरूपान्यथाभावपर्यवसितत्वसम्भवेऽपि विभक्तत्वाविभक्तत्वयोस्वरूपान्यथाभावपर्यवसानाभावात् । न खलु विभागमात्रं स्थौल्यम्, विभागानन्तरं स्थौल्यसम्पत्त्या तयोरेकत्वासम्भवात् । चिदंशगतं यमान्यथात्वं ज्ञानसङ्कोचविकासमात्ररूपं न स्वरूपान्यथात्वे पर्यवसितमिति वयमप्युपरिष्ठादेवोपपादयिष्यामः ।

यदपि—“ एवं च सति अन्यथाभावापद्यमानेन प्रकारेणासह यस्सम्बन्धस्तोऽप्यन्यथाभावं न प्राप्नोतीति न वक्तुं शक्यम्, सम्बन्धी अन्यथाभवति, न च सम्बन्धस्तथेत्यस्य व्याहृतत्वात् । ”—इति ।

तदपि न । तादृशस्य कस्यचिन्नियमस्यासम्भवात् । बाल्याद्यवस्थास्वन्यथाभावमापद्यमानेऽपि शरीरे तत्सम्बन्धस्यात्मनि वर्तमानस्यान्यथाभावाङ्गीकारस्यानावश्यकत्वात् । किमपि वस्त्रं वसाने पुरुषे तस्य वस्त्रस्यैकदेशच्छेदेन वस्त्रस्यान्यथाभावे जातेऽपि पूर्वसम्बन्धस्यैवानुवर्तमानतया सम्बन्धान्तरानुपपत्तेस्तसम्बन्धान्यथाभावाभावात् । कमपि दीर्घं दण्डं हस्ते कलयति पुरुषे तद्दण्डग्रभागच्छेदेन दण्डस्यान्यथाभावे जातेऽपि दण्डपुरुषसंयोगान्यथाभावा-

भावान् हस्ते धृतस्यैव ऽदण्डस्याग्रभागच्छेदेन तदण्डपुरुषसयोगा-
न्यथामावाननुभवाच्च ।

यत्तु—“ तथा च तादृशसम्बन्धवत्स्य च ब्रह्मण्यपूर्वमुत्पद्यत
इत्यवश्य स्वीकरणीयम् । स्वीकारे ब्रह्मणाऽपि दुर्गारिहर
स्वरूपान्यथामाव ”—इति

तत्रोच्यते—अत्र ‘ तादृशसम्बन्धवत्त्वमि ’ त्यनेनान्यथामा
वमापद्यमानससम्बन्धो विवक्षितश्चेत्तादृशसम्बन्धोत्पत्त्या । ब्रह्मणस्त्व-
रूपान्यथामान आपादितो भवति । अयुक्तं चेदमापादनम् पिठरपाक-
वादिमते घटस्यामनिक्षिप्तस्वरूपापरावृत्तौ, पाकजरूपस्य नवीनम्योत्पत्तौ,
तत्सम्बन्धस्यापि नवीनस्योत्पत्तावपि घटस्वरूपान्यथामावादर्शनात् ।
आम्नादिफलेषु पूर्वरूपरसगन्धादिनाशेन नवीनाना तेषामुत्पत्तौ
तत्सम्बन्धानामप्युत्पत्तावपि फलस्वरूपान्यथामावस्यादर्शनात् ।
बाल्ययौवनाद्यवस्थाभेदेनान्यथामावमापद्यमानस्य शरीरस्यात्मनामहा
न्यथामावमापद्यमानस्य सम्बन्धस्योत्पत्तावप्यात्मस्वरूपेऽन्यथामाव
स्यानङ्गीकाराच्च । ब्रह्मणि स्थूलदशापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यमुत्पद्यमानम-
पि न स्वरूपान्यथामावमापादयतीति चासंरुदुक्तमेव पुनरत्रापि वदाम् ।

यत्तु—ब्रह्मस्वरूपेऽन्यथामावो न भवति किन्तु ब्रह्मणि
स्वीक्रियमाणस्य सम्बन्धस्य विकारस्य वान्यथामाव, तथाविधस-
म्बन्धस्य विकारस्य चाश्रयभूतमपि ब्रह्मणस्त्वरूप तथैव तिष्ठती-
त्युक्तौ—प्रकारभूताचिदशस्यापि स्वरूपान्यथामावो न भवति
धर्मान्यथामावमात्र—स्वरूप तु तस्यापि तथैव तिष्ठतीत्यङ्गीकार-
सम्भवात्तस्यापि ब्रह्मवन्नित्यत्व केन वार्यतेत्युक्तम् ।

तत्र द्वा—ब्रह्मणि न स्वरूपान्यथामावो नापि धर्मान्यथा-

भावो भवति, प्रकारभूतचिदंशे स्वरूपान्यथाभावः, चिदंशे च धर्मान्यथा भावः—इत्ययमर्थः पूर्वमेवाक्तः । ब्रह्मणि तु स्थूलसूक्ष्मावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यमात्रं कार्यकारणदशयोर्भिद्यते । स तु न स्वरूपान्यथाभावो न वा धर्मान्यथाभावः । धर्मान्यथाभावो हि धर्मस्य नानारूपतापत्तिः । स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपस्य सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपस्य वा धर्मस्य ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणस्य नास्त्यन्यथाभावः । कार्यकारणदशयोर्भिन्नयोरेव तयोर्ब्रह्मण्युत्पत्त्या एकस्य धर्मस्यान्यथाभावाभावात् । न खलु मृद्ब्रह्मण्येकमेव यथा घटाद्यवस्थाः प्राप्नोति तथा स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यं वा सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यं वा अन्यथाभावं प्राप्नोतीत्युच्यते, येन तस्य वैशिष्ट्यरूपस्य धर्मस्यान्यथाभावेन ब्रह्मणि धर्मान्यथाभाव आपद्येत । ब्रह्मस्वरूप इव प्रकारभूताचिदंशेऽपि स्वरूपान्यथाभावो नाङ्गीक्रियते इत्युक्तिस्तु प्रत्यक्षविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्च न सम्भवति । मृदाद्यचिद्व्याणां घटादिरूपेण स्वरूपपरिणामस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वात्, “ सततविक्रिये ” इति प्रकृतेर्विक्रियमाणता श्रुतेश्च न खल्वस्मापिरदृष्टाश्रुतचरः कोऽप्यर्थः कल्प्यते अपि तु यथादर्शनं यथाशास्त्रं चाङ्गीक्रियते । तत्र कः प्रसङ्गो नित्यत्वापत्तेः ।

यस्तु—“ यथा हि मृद्ब्रह्मण्यस्य घटाद्यावादिनानाधर्मैर्विक्रियमाणस्य सर्वावस्थायां सूक्ष्मरूपप्रत्यभिज्ञाने सत्यपि तस्य नित्यत्वं नाभ्युपगम्यते, तद्वत्प्रकारस्यापि अन्यथाऽन्यथा विक्रियमाणस्य नित्यत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यम् । ”—इति

तत्र वदामः—सत्यमेवमेतत् । यत्सर्वदा विक्रियमाणं दृष्टं तस्य नित्यत्वं न केनाप्यङ्गीक्रियते । अचिदंशस्तर्षदा विक्रियमाण

इति तस्य स्वरूपनित्यत्वं ब्रह्मवन्नास्ति । चिदंशस्य तु स्वरूपतो नित्यस्यैव धर्मभूते ज्ञाने नित्ये सङ्कोचविकासंरूपावस्थावत्त्वं मङ्गीक्रियते । अतस्सोऽशस्वरूपतो नित्यः ।

यत्तु—“ वस्तुतो धर्मान्यथात्वेऽपि धर्मिणोऽन्यथात्वं न भवतीति कथनं सर्वं लौकिकं तान्त्रिकसम्प्रदायविरुद्धम् ” इति ।

तत्र ब्रूमः—धर्मो धर्मी चेति पदार्थद्वयमङ्गीकुर्वतां मते धर्मान्यथात्वेन धर्मिणोऽप्यन्यथात्वमित्ययं प्रसङ्गो न भवितुमर्हति । धर्मश्चापृथक्सिद्धविशेषणभूतः कादाचित्कः स्वनिष्ठश्चेति द्विविधो भवति । घटादीनां धर्मिणामन्यथाभावाभावेऽपि तद्धर्माणां रूपादीनामन्यथाभावो भवन् दृश्यते, दण्डकुण्डलादीनामन्यथाभावे जातेऽपि धर्मिणः पुरुषस्यानन्यथाभावो दृश्यते । शरीरस्य प्रतिक्षणमेव वृद्धिह्रासभाजोऽन्यथाभावे जायमानेऽप्यात्मनस्वरूपस्यान्यथाभावो न जायते । अन्यथाभावो नाम यदि पूर्वप्रकारादन्यादृशप्रकारवैशिष्ट्यमात्रं तदा सततपरिस्पन्दमानवायुसंयोगादिरूपप्रकाराणां प्रतिक्षणमेवा अन्यथाभावात्तद्वैशिष्ट्यमात्रेण सर्वेषामेवान्यथाभावव्यवहारोऽप्यप्येत । स्वरूपान्यथाभावो धर्मान्यथाभाव इति योऽयं व्यवहारभेदस्सोऽपि लुप्येत । धर्मान्यथाभावमात्रेण चेद्धर्मिणोऽप्यन्यथाभाव आश्रीयते भगवत्तच्छापरिगृहीतदिव्याविग्रहाणामन्यथाभावे जायमानेऽपि भगवत्स्वरूपस्यान्यथाभावो वैदिकैः कैश्चिदपि नाङ्गीक्रियते । थाल्पूल्यस्य प्रकारवाचित्वात्प्रकारभेदे सति यद्यप्यन्यथाभावोऽन्यप्रकारविशिष्टवेपेण सद्भाव उपपादायितुं शक्यते । परन्तु पुरुषस्य कस्यचिद्वस्त्रादिपरिवर्तने सति वेपस्त्वन्यो जातश्शरीरं तु तथाविधमेव

तिष्ठतीति व्यवहारदर्शनाद्धर्मवैलक्षण्यमात्रेण धर्मिणोऽन्यथा-
त्वव्यवहारो नाङ्गीकर्तुं शक्यते । तस्मात्सर्वलौकिकतान्त्रिक-
सम्प्रदायविरुद्धत्वकथनमयुक्तमेव । इति ।

यत्तु—“मीमांसकसांख्ययोगादयः सर्वेऽपि हि स्वरूपान्यथात्वं धर्मा-
न्यथात्वं च भिन्नतया नाभिप्रयन्ति ।” इति ।

तत्र ब्रूमः—नात्र मीमांसकानां सांख्ययोगादीनां वा
सिद्धान्तस्य कोऽप्युपयोगः । ते यद्वा तद्वा यथा तथा वाऽभिपूयन्तु ।
न खलु तदभिप्रेतं सर्वमविकलं वेदान्तिनः स्वीकुर्वन्ति,
सांख्ययोगादिमतानां भगवता वादरायणेनैव निरस्तत्वात् ।
वेदान्तसिद्धान्तः खलु तेभ्यो विलक्षणः शास्त्रैकसमधिगम्यो-
भवति । ततश्च मीमांसकादीनामभिप्रायविरोधेऽविरोधे वा
नास्ति काऽपि क्षतिर्लाभेति तत्प्रदर्शनमत्रानावश्यकमेव ।
एतेन योगदर्शनभाष्योदाहरणमपि प्रत्युक्तम् । योगभाष्यकर्तुः
कोऽभिप्राय इतीदानीमत्र विचार एवानावश्यकः । तस्य
धर्मिणो धर्मस्य चाभेद एवाभिप्रेतो भवतु कामम् । नात्र
तदभिप्रायनिरूपणमुपयुक्तम्, “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इति
भगवता वादरायणेनैव खण्डितस्य पातञ्जलसिद्धान्तस्यानुरोधे
कारणाभावात् ।

धर्मान्यथात्वं—नाम—धर्मस्यान्यथाभावः, स्वरूपान्यथात्वं—
स्वरूपस्यान्यथात्वं—स्वासाधारणाकारान्यथाभावः । अद्वैतसिद्धान्ते
ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपं नतु धर्म इति खलु प्रतिपादनं भवति ।
यदि पुनर्धस्तुतो धर्मिणो धर्मो नाम नातिरिक्तः पदार्थः कुत्रापि
अस्ति; तर्हि—तन्निषेध एवास्मिन्नुदाहरणम् ।

यस्य—“यदि च नैयायिकमतमाश्रित्य धर्मधर्मिणोर्भेदाङ्गीकारेण धर्मानामन्यथात्वेऽपि धर्मिणो नान्यथात्वमिति प्रकरिणि प्रतिर्क्षणमन्यथामवतन्निर्दानद्वैशिष्ट्यस्य सत्त्वाम्युपगमेऽपि न कूटस्थतादानिरित्युच्येत । तथा सति तुल्यन्यायेनाचिदंशस्यापि धर्मान्यथात्वेनैव कूटस्थत्वापात्तिरपरिहायां प्रसज्येत” —

इत्युक्तम् । तत्र वदाम । सत्यमस्माभिर्नैयायिकवदेव धर्मधर्मिणोर्भेदाङ्गीक्रियत । किं धर्मधर्मिणोर्भेदपक्षमवलम्ब्य प्रसङ्गा एते कियन्ते खण्डनकृता ? किंवा भेदपक्षे नैते दोषास्सम्भवन्तीति खण्डनकृदभिप्रेति । तैर्हि व्यर्थोऽयं प्रयासोऽङ्गीकृत खण्डनकृता परपक्षमविचार्यैव दूषणप्रदाने प्रवर्तमानेनेति वक्तव्यं भविष्यति । धर्मान्यथात्वमेव स्वरूपान्यथात्वमित्यादयो वादास्तर्हि क प्रक्षमाश्रित्य प्रवर्तिता खण्डनकृता ? धर्मधर्मिणोर्भेदाभाव वस्तुतो धर्मिण एव धर्मत्वे धर्मान्यथात्वधर्म्यन्यथात्वयोर्भेदं कोवा मूर्खो ब्रूयात् । यस्य खण्डनायेयान्प्रयासोऽङ्गीकृत । धर्मधर्मिणोर्भेदोऽस्मदभिमत इति स्थिते पूर्वोक्तास्सर्वेऽपि दोषा एकोक्त्या समाहिता भवन्तीत्यायातमिदानीम् । नूनं वृथा प्रयासस्वयमप्यङ्गीकृत खण्डनकारेण तथास्मभ्यमपि वृथा प्रयासो दत्तो महाशयेन । यत्तु तुल्यन्यायेनाचिदंशस्यापि धर्मान्यथात्वेनैव कूटस्थत्वापादनम्, तदप्यविचारितरमणीयम् । तुल्यन्याय इति कोऽयं न्यायोऽभिप्रेत स्यात् ? यदि चिदंशस्यैवाचिदंशस्यापि स्वरूपान्यथाभावाभावो धर्मान्यथात्वमात्रं च प्रमाणप्रतिपक्षे स्याताम् नूनं तुल्यन्यायेनाचिदंशस्यापि खण्डनकारमतानुसारेण निर्विकारत्वपर्यवसितकूटस्थत्वमापद्येत । प्रमाणानि त्वचिदंशस्य स्वरूपपरिणामं

प्राहयन्ति । प्रत्यक्षत एव मृदादीनामचिदिकाराणां स्वरूपपरिणामस्यावगमात् । “वर्हो प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्” “अचेतना परार्थाच्च नित्या सततविक्रिया”-इत्यादिप्रमाणैरचिदंशभूतजडप्रकृतेस्वरूपपरिणामप्रतिपादनाच्च । प्रमाणप्रतिपन्नोऽनुभवसिद्धे चार्थेऽभ्युपगम्यमानेऽचिदंशेऽपि धर्मान्यथात्वमेव भवतु मास्तु स्वरूपान्यथाभावः-इत्याद्यापादनस्य कः प्रसङ्गः । न खल्वस्माभिः प्रमाणानुभवासम्प्रतिपन्नोऽर्थः कोपि । परिकल्प्यते । येनैवमापाद्यते ।

एतेन—“तत्रापीष्टापत्तौ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तस्यैव नित्यत्वेन ब्रह्मणि शान्तेऽपि तच्छातत्वाऽभवेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपप्रसङ्गः । ”

इति निरस्तम्, जडायाः प्रकृतेस्वरूपपरिणामस्यानुभवशास्त्रसिद्धत्वेन, तत्कार्यताया अपि प्रमाणसम्प्रतिपन्नत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपप्रसङ्गाभावात् ।

“अत्रं दमपि विचारमर्हति” इत्यारभ्याद्योभागे टिप्पणीरूपेण यदुपन्यस्तम्, तदत्र विचार्यते ।

यदुक्तं—“सुखमचिदचिद्विधिष्टं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विधिष्टब्रह्मोपादानमिति पक्षे भिन्नयोरेवोपादानोपादेयभावाङ्गीकारेण ब्रह्मणाचिदचिद्वर्गाभ्याममेदामावाचयोर्ब्रह्मोपादेयत्वं न स्यादिति ब्रह्मणि शान्तेऽपि तयो शान्तत्वानुपपत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया वाच प्रसङ्गः ” इति ।

तत्रोच्यते—“येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इत्यत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाव्यतिरिक्त्ययमर्थ एव नोपपद्यते, सर्वपदस्यादर्शनात् ।

येन श्रुतेनाश्रुतं श्रुतं भवतीति कारणयूहविज्ञाने कार्यज्ञानं भवतीति हि तत्राभिप्रेतम् । तच्च नानुपपन्नम्, स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टयूह्यरूप कारणज्ञानेन ज्ञाततासम्भवात् । कार्यकारणयोरभेदात् । दृष्टान्तानुसारादुपादान ज्ञानेनोपादेयज्ञानं भवतीत्येतत्प्रतिज्ञायत्त इति लभ्यते । तथाच सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपोपादानज्ञानात्स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपोपादेयज्ञानं भवतीति किमत्वानुपपन्नम् । नच तस्य वा कथं ज्ञानम् . धर्मिण ऐक्येऽपि कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकघटकसौक्ष्म्यस्थौल्ययोर्विभेदेन सौक्ष्म्यविशिष्टस्य ज्ञानमात्रेण स्थौल्यविशिष्टस्य ज्ञानासम्भवादिति वाच्यम्, दृष्टान्तेऽपि पिण्डत्व घटत्वयोः कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोर्भेदेन पिण्डत्वविशिष्टस्य ज्ञाततामात्रेण घटत्वविशिष्टस्य ज्ञातत्वासम्भवाशङ्कायासम्भवात्तत्र घटत्वेनाश्रुतमपि द्रव्यं पिण्डत्वेन श्रुतं श्रुतं भवत्येव-द्रव्यैक्यादिति तात्पर्यस्य वक्तव्यतया दार्ष्टान्तिकेऽपि स्थौल्यसौक्ष्म्ययोर्विभेदेऽपि विशिष्टब्रह्मस्वरूपस्याविशेषात् कारण श्रवणेन कार्यश्रवणोपपत्तेः प्रतिज्ञानिर्वाहात् ।

ननु “येनाश्रुतमि”त्यादिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमेव प्रतिपिपादयिषितम्, “ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपादानमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति” भवदीयभाष्ये भाषितं च । “ आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवती ” ति मैत्रायणीयश्रुतौ सर्वशब्दश्रवणेनास्य श्रुतिवाक्यस्य तत्समानार्थकत्वाच्चैकस्य ज्ञानेन सर्वस्य ज्ञाततायामेव तात्पर्यम् । इत्थं च स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणस्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट ब्रह्माभिन्तत्वेन तज्ज्ञाने-

न ज्ञाततासम्भवेऽपि ब्रह्मविशेषणयोश्चिदचितोस्ततो भिन्नयोः
 ज्ञातित्वासम्भवात् प्रतिज्ञोपपादनं न सम्भवति ।—मैवम् । सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टब्रह्मविषयकज्ञाने हि कार्यतावच्छेदकघटकस्थौ-
 ल्यस्यैवाविषयता—मृत्पिण्डज्ञाने घटस्येव । चिदचिद्विशिष्टस्य
 तु विषयत्वमस्त्येव । तथा च ब्रह्मणो विशेष्यतया चिदचितो
 विशेषणतया च ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञातता वर्तत एवेत्येकविज्ञान-
 नेन सर्वेषां ज्ञातता सङ्गच्छत एव । वस्तुतस्तु—मैत्रायणीय-
 श्रुती सर्वशब्दश्रवणेऽपि तदनुसारेणात्र सर्वशब्दाध्याहारेऽपि
 तस्य सर्वशरीरकपरतया न काप्यनुपपत्तिः । सूक्ष्मचिदचिद्वि-
 शिष्टत्वेन ब्रह्मणा श्रुतेनाश्रुतमपि स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म
 श्रुतं भवतीत्येवोदाहृतश्रुतिवाक्येन बोधान्न काप्यनुपपत्तिर-
 स्मन्मते । प्रत्युत विवर्तवाद एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानपूति
 पादनं दुर्घटम् । तथा हि—सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्तस्याधिष्ठान-
 भूतब्रह्मविज्ञानेन कथं ज्ञातता ? नहाधिष्ठानस्वरूपं तत् ? तथात्वे
 सत्यत्वमिध्यात्वयोरविरोधपूसङ्गात् । मिध्याभूतस्य वस्तुनो
 वस्तुतस्त्वरूपं नास्तीत्यधिष्ठानस्वरूपत्वकल्पनमप्यनुचितम् ।
 नहि स्वरूपं नास्तीत्येतावता विरुद्धवस्त्वन्तररूपत्वकल्पनं
 घटेत् । सत्यशब्देनानृताद्ब्यावृत्तिरभिधीयत इत्याचक्षणैरनृतस्य
 पूषणस्य स्वरूपमधिष्ठानभूतं ब्रह्मैवेति वक्तुं न शक्यते । येन
 श्रुतेनाश्रुतमन्यन्मिध्यात्वेन श्रुतं भवतीत्यर्थ इति चेत् ? अयमर्थः
 कुतस्समागतः ? अस्मादेव वाक्याद्ब्रह्म इति चेत् ? मिध्या-
 त्वेनेत्यस्य किमध्याहारः ? अध्याहारे च तस्यैवाध्याहार इत्यत्र
 किं नियामकम् ? सत्यत्वेनेत्यापि स्वल्प्याहर्तुं शक्यते ? अध्या-
 हाराद्यप्यणरूपदोषकलङ्कितता परं फलमवशिष्यते ।—श्रुतं ?

भवतीत्यस्यैव मिथ्यात्वेन श्रुतं भवतीत्यर्थ इति चेत्, अहो वृश्चिकमयात्पलायितस्य व्याघ्रमुखे पतनम् । अध्याहार दोष परिजिहीर्षता लक्षणादोपस्सम्पादितः । तत्रैव लक्षणेत्यत्र नियामकं च न दृश्यते । ननु दृष्टान्तविशेषप्रदर्शनमेव नियामकमिति चेत् ? इन्त वाक्यस्वारस्यग्रहणपाटवम् । दृष्टान्तेन हि सत्यमेव प्रतीयते, मृद्धदृष्टान्तात् । नहि शुक्तिरूप्ययोरि वानयोरधिष्ठानाध्यस्तभावः । सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्ततया मिथ्यात्वसङ्गतिरिति चेत् ? ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानत्वेन घटाद्यधिष्ठानत्वे ऽपि मृत्पिण्डस्य तदाधिष्ठानत्वासम्भवात्पिण्डग्रहणानौचित्यमपरिहार्यम् । मृद्वच्छिन्नचैतन्यस्य तथात्वात्तदौचित्यमिति चेत् ? यथाकथञ्चित्सङ्गम्यता स्वसङ्केतेन । नैतावता दृष्टान्तभावमर्हति । दृष्टान्तेन हि सुविदितेन भाव्यम् । नहोदमुपदेशतः प्रागेव सुविदितं श्वेतकेतो.—यद्ब्रह्मण्यध्यस्तं घटादिकं सर्वमिति, तथा सत्युपदेशवैयर्थ्यात् । कारणेषु कार्यस्याध्यस्तत्वं प्रायोऽविदितमित्याशयेनैव दृष्टान्तविशदीकरणाय श्रुतिरेव प्रयतते—“वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादनेति चेत् ? कुतोऽयं महान् क्लेशस्समाहृतः—यदुर्ग्रह दृष्टान्तमुदाहृत्य तदुपपादनायान्य आरम्भः क्रियते । किं सुविदितं दृष्टान्तालाभादयं क्लेशस्सहते ? रज्ज्वैक्या विदितया सर्पादि विदितं स्यादिति हि सरलमुदाहरणम् । ‘वाचारम्भण विकार’ इत्येतावतैव विवक्षितार्थलाभे नामधेयग्रहणं व्यर्थम् । तस्माद्दृष्टान्तस्वारस्यान्मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीत्यध्याहारोऽसङ्गत एव ।

ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानत्वज्ञापनफलकं ब्रह्मविज्ञानस्य प्रपञ्च-

मिथ्यात्वज्ञानप्रयोजकत्वं चेदिह विवक्षितं स्यात् येनान्य-
 द्विज्ञातं स्यादित्येव धृत्या भाव्यम् । 'अधुतं ध्रुतममतं
 मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्, इति प्रतिद्वन्द्विनिर्देशो निष्प्र-
 योजनकस्स्यात् । श्रवणेन वाऽन्येन वा येन केनापि ब्रह्मविज्ञानेन
 ब्रह्मव्यतिरिक्त मिथ्यात्वस्यावगमात् ।

इत्थं स्वमते जागरूकमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामङ्ग-
 मनालोच्य परपक्षे समारोपयितुं प्रयतते खण्डनकारः ।

गुणित्वप्यसतो दोषानारोपयितुमुद्यतः ।

आत्मनो दोषमुद्भूतं पश्यन्नपि न पश्यति ॥

अथ—'एवं विशिष्टस्य विशिष्टरूपजगदन्तर्यामित्यामपि न स्यात्, ब्रह्मणो
 ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाद्युभयात् । केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रा न्तर्यामि-
 कत्वेऽपि विशिष्टान्तर्यामिकत्वाभावात् । तयः "कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्म-
 कार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैकत्वात् तदवत्यनीकाना-
 स्त्वं निषिध्यते, इति महाशिवान्तस्थस्य भाष्यस्याऽऽप्तत्वप्रसङ्गः" इति ।

तदपि भाष्यार्थापरिज्ञानविजृम्भितम् । तथाहि—'कृत्स्नस्य
 जगतो ब्रह्मकार्यतये' त्यत्र जगच्छब्दो जगच्छरीरकब्रह्मपर एव
 ब्रह्मशब्दश्च सूक्ष्मषिद्धिद्विशिष्टब्रह्मपरः । इत्थं च विशिष्टस्य
 ब्रह्मणः कारणत्वाद्द्विशिष्टस्य तस्यैव कार्यत्याजगतः कथं ब्रह्म-
 कार्यत्वं कथं वा ब्रह्मात्मकत्वमिति शङ्काया नावकाशः । 'तद-
 न्तर्यामिकतये' त्यत्र तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रपरः । विशिष्टस्य
 ब्रह्मशब्देनोपस्थापितत्वे विशेष्यस्यापि प्रकृतत्वात् । जगत इत्य-
 प्याहारः । तदर्थं त्रिद्विष्टप्रपञ्चमात्रम् । तस्य च 'तदन्तर्या-
 मिकत्वादि' त्यत्रान्वयः । एतेन सूयमाणस्य जगच्छब्दस्य ब्रह्म-
 कार्यत्वान्वयानुगोचरेण जगच्छरीरकब्रह्मपरत्वस्याभिकत्वाद्दुष्प्र-

णपूच ब्रह्मान्तर्यामिकत्वासम्भवादसाङ्गत्यामिति शङ्का निरस्ता.
जगत इत्यस्याध्याहृतत्वात् । तथा च विशिष्टे विशिष्टकार्यत्वस्य
विशेषणांशे विशेष्यान्तर्यामिकत्वस्य चानेन वाक्येन प्रतिपा-
दनान्न कश्चिद्विरोधः ।

यदप्युक्तम्—“यदि सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा इत्यत्र प्रजाशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्त-
त्वं सच्छब्दस्यापि विशिष्टपरत्वं, 'सदायतना' इति शरी-
रात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वं
सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वमुच्यते, तथा सति सच्छब्दस्य
प्रजाशब्दस्य वैरूप्यं सच्छब्दानां च वैरूप्यं प्रसज्येत”—इति ।

तत्रोच्यते—नेदं दूषणाय, नहि पूर्वमुत्तरत्र च विशिष्टषो-
धकसच्छब्दसमवधानेन तन्मध्यगतेन सच्छब्देनापि तद्विरोधके-
नैव भाव्यमिति नियमः । ननु न वयं नियमं ब्रूमः, परं त्वर्या-
न्तराश्रयणेन वैरूप्याद्वाक्यस्वारस्यं भज्येतेति चेत् ? “बन्धुरा-
त्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मनाजितः” इति श्लोके पूर्वमुत्तरत्र-
धान्तः करणपरात्मशब्दसमाभिव्याहारे सत्यपि तन्मध्यगतस्या-
त्मशब्दस्य भूतसङ्घातपरतया व्याख्यानां श्रीशङ्कराचार्याणाम-
स्वरसं किं न स्यात् ? अर्थानुगुण्याददोष इति चेत् ? तदत्रापि
तुल्यम् । ननु कारणत्वमाधारत्वं लयाऽधिष्ठानत्वं चैकत्रेह प्रति-
पिपादयिषितमिति सच्छब्दैरेकार्थकैरिह भाव्यमिति चेत् ?
एकार्थकत्वमेपां केन परित्यक्तम् ? “सदायतना” इत्यत्र सच्छ-
ब्देन विवक्षितं हि ‘सन्मूलास्सत्प्रतिष्ठा’ इत्यत्र सच्छब्दतः
पूतीयमानान्नार्थान्तरम् । एतेन—प्रजाशब्दव्याख्याने दोषो-
द्भावनमपि निरस्तम् । यद्वा—स्थूलचिद्विशिष्टं प्रति सूक्ष्म-
चिद्विशिष्टस्योपादानत्वमङ्गीकुर्वद्भिर्विशेष्यस्य । ब्रह्मणः

कार्यविशेषणीभूत स्थूलचिदचिद्वर्गं प्रति कारणत्वमिष्यते ।
 तादात्म्यापृथक्सम्बन्धन्यतर सम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताया एव चोपादानकारण-
 तारूपत्वम् । इत्थं चेह प्रजाशब्दस्य चिदचिन्मात्रपरत्वाभ्यु-
 पगमात्सच्छब्दस्य च केवल ब्रह्म परत्वाभ्युपगमाद्वैरूप्यशङ्काया
 नावकाशः । कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया
 तदात्मकत्वादि, ति श्रीभाष्यग्रन्थेऽपि जगच्छब्दस्य चिदचि-
 त्प्रपञ्चमात्रपरताया ब्रह्मपदस्य केवलब्रह्मपरतायास्स्वाकारा-
 त्तत्रापि तस्यापू शङ्कायानावकाशः । तदात्मकत्वं नाम जग-
 तस्तत्प्रकारतैकस्वभावतया पृथगवस्थानाभावात्तदन्तर्गतत्वम्—
 ऐक्यं च तेन प्रकारेणेह विवक्षितम् । अतो न कश्चिद्विरोधः ।
 यदुक्तम्—“एवं ‘प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः’, इति वाक्ये प्राज्ञशब्दते
 मिन्ने परमात्मनि जीवस्य परिष्वङ्गरूपलयश्रवणमप्युपरुष्येत,
 विशेषणस्य ब्रह्मापादानकत्वाभावेन तत्र लयासम्भवात् ।
 नच परिष्वङ्गो न लयः, किन्त्वस्य एव संसर्गविशेष इति
 वाच्यम् ‘स्वाप्नयात्’ इति सूत्रभाष्यव्याख्यानपर्यालोचनायां
 तयोः समानार्थकत्वस्योपलभ्यमानत्वात् ।” इत्यादि ।

तत्रोच्यते—“प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः” इत्यादिवाक्ये
 प्राज्ञशब्दिनेन परमात्मना जीवस्य परिष्वङ्गोऽभिधीयते ।
 परिष्वङ्गश्च लयः । प्राज्ञशब्दश्च जीवरूपेणावस्थित परमात्म-
 वाची । परिष्वङ्गश्च प्राज्ञो देवमनुष्यादि नामरूपाभिमान-
 रागलोभाद्यौपाधिकषाहाभ्यन्तगाकाराभिमानकालुष्यविरहित-
 जीवशरीरः परमात्मा, परिष्वङ्गश्च देवमनुष्यादि नामरूपा
 भिमानरागलोभाद्यनुषुण्यदिर्मुखज्ञान-प्रसरंजजागरितावस्थ-

जीवविशिष्टः परमात्मा । लयो नाम कार्यता रूपविसृष्टावस्था
 प्रहाणेन कारणान्तर्भावः । एवं च कारणावस्थे ब्रह्मणि कार्यावस्थ-
 स्य तस्य जीवशब्दान्वयस्य लयोऽत्राभिधीयते । कार्यस्य लयो
 हि कारण एव भवति । कारणं च ब्रह्मणो न निष्कृष्टस्वरूपम् ।
 तस्य नित्यनिर्विकारस्योपादानत्वायोगात् । अपि तु जीवरूपेणा
 वस्थितः परमात्मा । तथा च तत्र नामरूपाद्यौपाधिकोकाराभिमा-
 नविरहितजीवविशिष्टत्वरूपकारणावस्थे ब्रह्मणि तद्विसृष्टता
 दृशाभिमानसहितजीवविशिष्टत्वरूपकार्यावस्थावतो लय उप-
 पन्नः । सुषुप्तिदशायां च नैतदपेक्षया विलक्षणो जीवस्य
 लयस्सम्भवति । जीवभावस्यामोक्षात्सर्वेषु सत्त्वाभ्युपगमेन
 स्वापदशायामेव तन्नित्यवृत्त्यसम्भवात् । अत एव “सुषुप्त्युत्क्रा-
 न्त्योर्भेदेन” इति सूत्रे सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन निर्देशाभिलाषोऽप्यु-
 पपन्नतरः । परिष्वज्य परिष्वज्जरु भावादिना भेदनिर्देशो हि
 तत्राभिमतः ।

यदुक्तम्—“भाविस्थूलावस्थावतःपूर्वभाविस्थूलावस्थायोगिस्युपादानम् ?
 अवस्थावत्त्वं च त्रग्राणामपि चिदचिदीश्वराणामद्वारकसद्वारकं
 च वर्तत एवेति न काचिदनुपपतिरित्युच्यते । तथासति
 भाविमहत्त्वाहङ्कारत्वाद्यवस्थावत्परमात्मानं प्रति अव्यक्तत्वलक्ष-
 णपूर्वावस्थाभयस्याचेतनस्याप्युपादानत्वप्रसङ्गः ”-इति ।

। तन्न । महत्त्वाहङ्कारत्वाद्यवस्थावत्त्वस्यैव अव्यक्तत्वलक्ष-
 णावस्थावत्त्वस्यापि परमात्मन्येवाभ्युपगमेन परमात्मवियुक्त
 जडद्रव्यमात्रस्य कारणत्वाभावेन च महत्त्वावस्थाविशिष्टं पर-
 मात्मानं प्रत्यव्यक्तावस्थाविशिष्टस्य परमात्मन एवोपादा-

नत्वात् । न खल्वव्यक्तमिति शुद्धजडद्रव्यमात्रस्य नाम भवेति ।
 अपि तु तदवस्थपरमात्मन एव । उपादानत्वं च तादात्म्यापृथ-
 क्सिद्धयन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्ब-
 न्धावच्छिन्नकारणतावत्स्वरूपम् । विशिष्टस्य विशिष्टं प्रति
 विशेष्यस्य विशेषणं प्रति चोपादानत्वमित्थं सुनिर्वहम् । विशिष्ट-
 निष्ठकार्यतायास्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वात्, विशेषणनिष्ठ-
 कार्यताया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नत्वाच्च । महत्त्वावस्थावि-
 शिष्टं परमात्मानं प्रति च जडद्रव्यस्याव्यक्तस्य कारणत्वं नैवं
 सुवचम् । जडेऽव्यक्ते तादात्म्येन वाऽपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन वा
 महत्त्वावस्थाविशिष्टं परमात्मनो ऽसम्बद्धत्वात् ।

एतेन—“किंचाव्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया, अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि
 ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेन ब्रह्मणः पूर्वावस्थायोगित्वाभावात्कथमुपा-
 दानत्वम् ।

इति निरस्तम्, ब्रह्मण एव तत्तदवस्थायोगित्वेन तत्तच्छब्द-
 वाच्यताया नामरूपव्याकरणश्रुत्या बहुभवनसङ्कल्पश्रुत्या च
 लाभेन महत्त्वाद्यवस्थाविशिष्टं परमात्मानं प्रत्यव्यक्तत्वाद्यवस्था-
 विशिष्टस्य तस्योपादानत्वसम्भवात् । यदपि अवस्थाश्रयत्वस्य
 ब्रह्मण्यङ्गीकारे तस्य नित्यत्वोपपादने न सम्भवतीति । तदपि न,
 ब्रह्मणस्साक्षात्परिणामाभावस्य तत्तदवस्थतत्तच्छरीरकत्वरूपाव-
 स्थायोगित्वस्य स्वरूपतो नित्यत्वस्य च पूर्वमेवोपपादितत्वात् ।
 यदपि—“किंच—उत्पाद्यमुपादेयं भवति । उत्पाद्यं च भवन्मते न द्रव्यम्,

तस्य नित्यत्वस्वीकारात् । शब्दस्पर्शादिलक्षणावस्थाया एवो-

त्पत्या तस्या ब्रह्मणा सहाभेदगन्धस्याभावेन तज्ज्ञानेन तस्या

शतत्योपपादनासम्भवात्” इति । ।

तदपि न । उत्पत्तेरवस्थान्तरप्राप्तिरूपतया द्रव्यस्यैव पूर्वावस्थाप्रहाणेनावस्थान्तरप्राप्त्या तस्यैवोत्पाद्यत्वात् । प्रत्युतावस्थाया एवानुत्पाद्यत्वात्, अवस्थाया एवोत्पत्तिरूपत्वेन स्वीकृतत्वात् । उक्तं चारम्भाधिकरणश्रीभाष्ये अवस्थावत् एवोत्पत्तिमत्त्वम्—
 “अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्ति कार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत् एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम्”—इति । अवस्थैवोत्पत्तिरिति च तदधिकरण टीकायां स्पष्टम् । इत्थं हि तत्र टीका—“अवस्थैव वस्तुन उत्पत्तिः । नत्ववस्थाया उत्पत्तिर्नामास्तीति स्वपक्षवैषम्यद्योतनार्थस्तुशब्दः ” इति, “अवस्थैवोत्पत्तिरित्यभ्युपगमादवस्थाया, उत्पत्तिमत्त्व चोदनमुत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्व चोदनमेवेति जात्युक्तिरिति ” इति च ।

‘एतावानप्रार्थसक्षेपः’ इत्यारम्य स्वोक्तार्थसक्षेपं कुर्वता—“ब्रह्मणः कूटस्थत्वमभ्युपगम्यते न वा ? आद्ये विकारिवैशिष्ट्यकृतविकारित्वं कथं कूटस्थताया नव्याघातकम् ? कूटस्थत्याविघातकं तु विवर्तकारणत्वमेव भवति । नच विवर्तवादो भवताऽऽश्रीयते । द्वितीये चिदचितोर्विकारित्वेनानित्यत्ववद्ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वं न वारयितुं शक्यम् ।”

इत्युक्तम् । तत्रोच्यते—ब्रह्मणः कूटस्थत्व काममभ्युपगम्यते ऽस्माभिः । परंतु कूटस्थत्वं न विकारसामान्याभावरूपम्, “अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् । ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धाव्यपयोगि यत्तन्नित्यमिति ” इति महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे प्रथमाहिके, “नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः ।” इति द्वितीयाहिकेच निर्विकारपरशब्दान्तरसाहच-

येन कूटस्थपदप्रयोगदर्शनेनान्यादृशतालाभात् । तत्र किंरूप-
मिति नात्र निरूपणमावश्यकम् । निर्विकारत्वरूपं न भवतीत्ये-
तावन्मात्रस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् । एवं च ब्रह्मणि स्थूलावस्थाप-
न्नच्चिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकारविशेषसद्भावेऽपि न कूटस्थत्व-
व्याघातः ।

“कूटस्थत्वाविघातकं तु विवर्तकारणत्वमेव” इति खण्डन-
कारोक्तमत्रविचारयामः । विवर्तो हि विविधं वर्तनम्-विभिन्ना-
कारेण वर्तनरूपम्, तच्च पूर्वाकारभिन्नाकारेण वर्तनम्,
रूपान्तरापत्तिरिति फलितम् । सा च रूपान्तरापत्तिः प्रागवस्था-
तोऽवस्थान्तरापत्तिरूपविकार एव पर्यवस्यति । तथा च विवर्त-
कारणभावेऽपि विकारवत्त्वस्यावर्जनायतया विकारसामान्य-
शून्यत्वरूपं कूटस्थं भग्नं भवति । किञ्च श्रीशङ्कराचार्यैः
पूकृत्याधिकरणे “आत्मकृतः परिणामादिति” सूत्रभाष्ये सृदादं-
र्घटादिरूपेणैव ब्रह्मणोऽपि विकारात्मना परिणामोऽङ्गीकृतो
दृश्यते । तथा च तत्रत्ये भाष्यम्-“पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा
विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति” इति;
“इतश्च पूकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना
परिणामः ।” इति च । यद्यप्यारम्भणाधिकरणे परिणाम-
प्रक्रियाश्रयणं व्यवहारार्थमुपासनार्थं चेत्युक्तम्, कार्यप्रप-
ञ्चाश्रयणमपि तदर्थमेवेत्युक्तम्, तावता ब्रह्मणो जगत्कारण-
त्वमपि परमार्थतो नास्तीत्यायाति । विवर्तकारणवादरतु श्रीश-
ङ्कराचार्यप्रन्धाननुगुण इत्येवावगम्यते । अस्तु तावदयं विवर्त-
कारणवादो येन केन वाऽपि प्रवर्तितः । अनुपपन्नतैकवेपोऽयं
विवर्तकारणवाद इति तु वक्तव्यं भवति । विवर्तस्य कारणमिति

वा विवर्तरूपं कारणमिति वा विवर्तकारणशब्दार्थस्स्यात् । आद्ये विवर्त शब्दस्य ।वभिन्नरूपेण वर्तते-पूर्वाकारभिन्नाकारेण वर्तते इति व्युत्पन्नस्य पूर्वाकारभिन्नाकारवत्समर्पकतया, तादृशस्य ब्रह्मविवर्तभूतस्य जगतः कारणं ब्रह्मेत्युक्तं स्यात्, तदपि न मुख्यतया ब्रह्मणि स्वीक्रियतेऽद्वैतवादाभिः । अज्ञानमेव ह्युपादानं जगतस्तन्मते । यथोक्तं वार्तिककृता—“ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते ॥ ” इति । एवं च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ‘ जन्माद्यस्य यतः ’ इत्यादिभिश्च ब्रह्मलक्षणतया प्रतिपाद्यमानं जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो मुख्यं नास्तीति सिध्यति । विवर्तस्य कारणं-अज्ञानं तद्विषयत्वमात्रं च ब्रह्मणि स्वीकुर्वतां मते विवर्तकारणत्वमसत्कल्पमेव भवति ब्रह्मण इति हि स्पष्टम् । विवर्तकारणीभूताज्ञानविषयत्वमेव ब्रह्मणो विवर्तकारणत्वमित्ययमर्थश्च स्पष्टमेवोक्तो ग्रन्थकारैः । यथा-अद्वैतासिद्धौ उपादानत्वोपपत्तौ-‘ परिणामित्तयोपादानत्वाभावेऽपि विवर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वसम्भवात् । विवर्ताधिष्ठानत्वं च विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वमेव ” इति । “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” इत्यादिभिस्सूलकारेण जगतो ब्रह्मनिमित्तमुपादानचेति समर्थितम् । अभ्युपगतं चेदं श्रीशङ्कराचार्यैरपि तदधिकरणभाष्ये-“प्रकृतिश्च-उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् निमित्तकारणं च” इति व्याचक्षणैः । जगत्कारणत्वं चेद्विवर्तकारणत्वस्वरूपमेव तच्च विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वमात्रम् । तर्हि साधु ‘समर्थितं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वम् । वस्तुतो विवर्तस्योपादानमज्ञानं’ तद्विषयभूतं च ब्रह्मेति खल्वुच्यते ।

अज्ञानं चेदुपादानं, ब्रह्मण उपादानत्वं कथं सिध्येत् ? किम-
 ज्ञानं ब्रह्म चेति नार्थद्वयम् ? किंब्रह्मैवा ज्ञानम् ? तर्हि वाक्यार्थ-
 ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मनिकृतिरिति स्यात् । ब्रह्म विवर्तत इति
 व्यवहारपूचास्मिन्पक्षेऽनुपपन्नः, ब्रह्मणोविवर्तकारणमात्रत्वात् ।
 नच ब्रह्मकारणकस्यापि विवर्तस्य मृत्कारणकस्य घटस्य मृद्रूप-
 त्वमिव ब्रह्मरूपत्वमपपन्नमिति ब्रह्म विवर्तत इति व्यवहार
 उपपन्न इति वाच्यम् ; उपादेयस्योपादानाभिन्नत्वेन मृदुपादे-
 यस्य घटस्य मृदभिन्नत्वसम्भवेऽपि विवर्तस्य ब्रह्मोपादान
 कत्वाभावेन ब्रह्माभिन्नत्वासम्भवात् । अज्ञानं खलु विवर्तो-
 पादानम् । अज्ञानं विवर्तत इति तु युक्तो व्यवहारस्स्यात् ।
 नचैतादृशो व्यवहारो नास्त्येव । “नष्टविद्यासाहित्येऽपि
 ब्रह्म परिणमते । किन्तु विवर्तत” इत्यद्वैतसिद्धौ दर्शनात् । अनेन
 च व्यवहारेण ब्रह्मण एव विवर्तत्वं लभ्यते । विवर्त एव च जग-
 दित्यायाति, विवर्तकारणत्वेन जगत्कारणत्वोपादानात् । विवर्त-
 कारणं च ब्रह्मेति चोच्यते । तथा च विवर्तरूपस्य ब्रह्मणो ब्रह्मैव
 कारणमित्युक्तौ ब्रह्मण एव कार्यत्वकारणत्वयोर्लाभात्, परिणामि-
 न एव कार्यकारणरूपत्वदर्शनात्, ब्रह्मणः परिणामो जगदिति
 स्वरूपपरिणामवादप्रसङ्गः । तेन सविकारत्वप्रसङ्गश्च । इत्यादयो
 बहवो दोषाः प्रसज्यन्ते । द्वितीये विवर्ते च तत्कारणं चेति
 पक्षे कारणभूतस्य ब्रह्मण एव विवर्तत्वाश्रयणात्पूर्वोक्तास्त
 एव दोषाः । कूटस्थत्वभङ्गश्च, पूर्वोक्तरात्या ब्रह्मणो विकारित्व-
 प्रसङ्गात् । विवर्तस्याज्ञानोपादानकत्वं चाद्वैतसिद्धिकारादिभि-
 रुच्यमानमसङ्गतं स्यात्, कारणभूतस्य ब्रह्मण एव विवर्तत्वेन
 तस्याज्ञानोपादानकत्वाभावात् । भावे वा, तस्यानित्यत्वापत्तिः ।

सर्वकारणत्वभङ्गश्च । इत्यादयो बहवो दोषा अस्मिन्नपि पक्षे प्रसज्यन्ते । तदेवमनुपपन्नतैकवेषो विवर्तकारणवाद्स्वीकृतोऽपि न कूटस्थतान्याघातक इति स्थितम् ।

यदपि—“चिदचितोर्विकारित्वेनानित्यत्ववद्ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वं न निवारयितुं शक्यम्”—इति ।

तदपि न । विकारसामान्यस्यानित्यत्वापादकत्वमिति नियमाभावात् । अत एव हि धर्मान्यथात्ववतो जीवस्वरूपस्य नित्यत्वम् । स्वरूपान्यथात्वरूपविकारवत एव चानित्यत्वं दृष्टमिति ब्रह्मणस्वरूपान्यथात्वरूपविकाराभावेन नानित्यत्वापत्तिः । ब्रह्मणो हि स्थूलावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकारघत्त्वमेवाङ्गीकृतमस्माभिः, न स्वरूपान्यथाभावः ।

यत्तु—“वैशिष्ट्यरूपविकारस्यापि ब्रह्मधर्मत्वेन तस्य कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च विलक्षणत्वेन धर्मान्यथात्वरूपविकारित्वस्यापी-
पूरेऽविशिष्टत्वात् ।”—इति ।

तन्न । स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विकारस्य धर्मभूतस्यान्यथात्वाभावात् । यथा खलु जीवस्य धर्मभूतं ज्ञानं सङ्कोचविकासरूपान्यथाभावं भजते न तथा ब्रह्मनिष्ठो वैशिष्ट्यरूपो धर्मोऽन्यथाभावं भजते । अपि तु स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यं सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यं चेति धर्मद्वयमिदं भिन्नकालयोरुत्पद्यते । यद्येक एव धर्मोऽवस्थाद्वयेऽप्यनुवर्तमानोऽन्यथाभावमागू भवेत् तदा धर्मान्यथात्वं स्यात् । न चैवम्,

अतश्च ब्रह्मणो न धर्मान्यथाभावः । अपि त्वनेकधर्मव-
त्त्वमात्रम् ।

यत्तु—“धर्मान्यथात्वं च स्वरूपान्यथात्वमन्तरा न सम्भवती—”त्यदि ।

तत्र पूर्वमेव सर्वमपि वक्तव्यमुक्तमिति पुनः नात्र प्रपञ्चयते ।
तथा च धर्मान्यथात्वस्वरूपान्यथात्वयोर्विभिन्नत्वात् ब्रह्मणि
धर्मान्यथात्वस्य वा स्वरूपान्यथात्वस्य वाऽभावात्प्रानित्यत्व
प्रसङ्गगन्धोऽपि । धर्मान्यथात्वेऽपि जीववदेव नित्यत्वं
सूपपादमिति च स्पष्टमेतत् ।

यच्च—“अन्यथात्वं त्रयाणामविशिष्टमिति कथनेन साम्यमेवाऽऽपद्यते ।”

—इत्युक्तम् ।

तत्-अबद्धं पठित्वा कुचोद्यं करोतीति न्यायानुसरणम् ।
“विकाराणामेषां भिन्नरूपत्वेऽपि विकारत्वमविशिष्टम् ।” इत्येव
विरोधपरिहारे वाक्यमुपलभ्यते । नत्वन्यथात्वं त्रयाणामवि-
विशिष्टम् । इति ।

वस्तुतश्च विशेष्यभूते ब्रह्मणि यः स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्य-
रूपो विकारः, विशेषणीभूतेऽचिदंशे यस्स्वरूपान्यथाभावरूपो
विकारः, चिदंशे च यो धर्मान्यथात्वरूपो विकारः, तेषु
त्रिष्वपि विकारत्वं धर्तत एवेति न तत्र किमप्यनुपपन्नम् । तेषां
विकारत्वेन साम्यं काममास्तां नाम, तावता ब्रह्मनिष्ठस्य स्वरूपं
धर्मान्यथाभावानात्मकस्य स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपस्य विका-
रस्य नानित्यत्वापादकत्वम् । यदा ह्यलु धर्मान्यथात्वस्यैव
नानित्यनित्यत्वापादकत्वम्, तदा का कथाऽस्य विकारस्या-

नित्यत्वापादकतायाः । “विकाराणामेषां भिन्नरूपत्वेऽपि विकारत्वमविशिष्टम् ।” इति, विरोधपरिहारवाक्यमेव चेत् “अन्यथात्वं त्रयाणामविशिष्टम्” इत्यनेनार्थतोऽनूचते खण्डन-
कृता, तदा तु धर्मधर्मिभावविस्मरणेन तथा लिखितमिति चकञ्च्यं भविष्यति, यतो विकार एवान्यथात्वम् । विकाराणाम-
वैशिष्ट्यमन्यथात्वत्वेन स्यात्—नतु अन्यथात्वेन ।

यत्तु—यदि च मया स्वसङ्केतबलेन त्रयाणामपि विकाराणां विकारित्व-
लक्षणसाम्येऽपि शास्त्रीयपरिभाषानुसारेण स्वरूपान्यथात्वज्ञान
सङ्कोचविकासरूपविकारित्वमेवानिष्टावहम्—अन्यविधन्तु नास्मा-
भिरनिष्टापादकमङ्गीक्रियत इत्युच्यते । तथा सति मृद्द्रव्यस्य
घटरूपेण यथा परिणामस्तथा तन्तोर्न भवति, तस्य तु पटरूपेणैव
परिणामो भवतीति घटरूपेण परिणाम एवानित्यत्वापादकं न
पटरूपेण परिणामोऽनित्यत्वापादक इति तन्तुर्नित्य एव,
मृद्द्रव्यमेवानित्यमिति यदि कश्चिद् ब्रूयात्तदा तत्कथनमसङ्गत
न स्यात्, तथापरः कश्चिद् घटादेः शब्दादिरूपधर्मान्यथात्वमेव
विकारित्वापादकं, पटस्याग्निसंयोगादिना ऽवस्थान्नापत्तिर्न
विकारित्वापदिकेति यदि ब्रूयात्तत्कथनमसङ्गत न स्यात् ।
अतः स्वसङ्केतानुसारेण स्वरूपान्यथात्व धर्मान्यथात्वमेवानित्य-
त्वापादकं न विकारिवैशिष्ट्यमनित्यत्वापादकमिति कथनमसङ्ग-
तमेव ” इति ।

तत्रोच्यते—अचिद्रतः स्वरूपान्यथाभावः चित्तो धर्मान्य-
थाभावः ईश्वरगतं स्थूलचिदचित्तैश्वर्यं च विकारशब्देन
व्यवहियते, अतएव त्रयाणामेषां विकारत्वमविशिष्टमित्युक्त

विरोधपरिहारे । एतेषु यस्यानिष्टावहृत्यं युक्तिप्रमाणसिद्धं तस्य
 तथात्वमङ्गीक्रियते, यस्य तु न, तस्य नेत्युच्यते । मृदादीनां
 स्वरूपान्यथाभावो जीवानां धर्मान्यथाभावश्चानिष्टावहो दृष्ट
 इति तयोस्तथात्वं स्वीकुर्मः । स्थूलावस्थापन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यं
 तच्छरीरकत्वपर्यवसितं कर्मसम्बन्धगन्धरहितस्य परमेश्वरस्य
 प्रमाणसम्प्रतिपन्नं नानिष्टाय भवतीति च प्रमाणानुसारादङ्गी-
 क्रियते । तत्र प्रतियन्देः कः प्रसङ्गः । यथैव हि घटरूपेण मृदः परि-
 णामस्तथैव तन्तूनां पटात्मनापरिणामस्तद्विलक्षणोप्यनिष्टावहो
 दृष्ट इति तन्तूनां नित्यत्वस्य कथं प्रसङ्गः । यस्तु—पटादेशशब्दा-
 दिरूपधर्मान्यथात्वकथनम्, तद्धर्मान्यथाभावशब्दार्थात्सोचन-
 मूलकम् । यतो धर्मान्यथात्वं नाम धर्मस्यानुवर्तमानस्यैव
 सद्बोचविकासारूपोऽवस्थाविशेषः । ननु कस्यचिद्धर्मस्य
 नाशेन धर्मान्तरोत्पत्तावपि धर्मान्यथात्वव्यवहारः । एवं च
 शब्दादीनां धर्माणां नाशोत्पत्त्योस्सत्योर्धर्मान्यथात्वव्यवहारो
 न भवति । धर्मस्यान्यथाभावो हि धर्मान्यथाभावः । धर्मना-
 शोत्पत्त्योस्तु धर्मिण एवान्यथाभावो भवति न धर्मस्य । तत्र
 धर्मस्यैव नष्टत्वेनान्यथाभावाभ्यस्यैवाभावात् । यदि तु पुन-
 र्धर्मनाशोत्पत्त्योरपि धर्मान्यथाभावव्यवहारः प्रामाणिकस्तर्हि
 तत्र किमपि वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । धर्मस्वरूपेऽनु-
 वर्तमान एव यस्तत्रान्यथाभावो भवति यश्च धर्मनाशोत्प-
 त्तिभ्यां धर्मिण्यन्यथाभावः, तयोर्वैलक्षण्यं ह्यनुभवसिद्धम् ।
 घटादीनां तु कदाचिद्रूपादिधर्ममात्रनाशेन धर्मान्तरोत्पत्तिः,

कदाचिच्च धर्मिण एव नाशो भवति, अतश्च तत्र न केवलं धर्मान्यथाभावोऽपि तु धर्मिणोऽप्यन्यथाभावः । उभयोरनयोरन्यथाभावयोर्यथायोग्यमनित्यत्वापादकता च भवति । यथैव च घटस्य दण्डाघातादिना नाशस्तथैव पटस्याग्निसंयोगादिना नाशो भवतीति तयोरविशेषेण विकारित्वापादकत्वमेव । स्वरूपान्यथात्वधर्मान्यथात्वयोर्मध्ये स्वरूपान्यथात्वमनित्यत्वापादकं धर्ममात्रस्यान्यथात्वं तु न तदाश्रयस्यानित्यतापादकम्—इति दृष्टम् । यदा खलु धर्मान्यथात्वस्यानित्यत्वापादकत्वं नास्ति—तदाऽन्यथाभावसामान्यस्यानित्यत्वापादकत्वनियमोऽसम्भवो । एवं च ब्रह्मनिष्ठस्य धर्मान्यथात्वस्वरूपान्यथात्वविलक्षणस्य स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकारस्यानित्यत्वापादकत्वं कथमुच्येत ।

यत्तु—“पूर्वावस्थामपहायावस्थान्तरप्राप्तिरेव विकार इति विकारविदो वर्णयन्ति, नूतनस्य धर्मस्य सम्बन्धस्य चोत्पत्तौ स्वीक्रियमाणायामेतद्विकारलक्षणमविशिष्टमिति विकारित्वप्रयुक्तानित्यत्वापत्तिस्तदवश्यैव”—इति ।

तत्र पूर्वावस्थामपहायावस्थान्तरप्राप्तिर्विकार इति कामं भवतु । नूतनस्य धर्मस्य सम्बन्धस्य चोत्पत्ताविति सामान्यतो यस्य कस्यापि धर्मस्य सम्बन्धस्य चोत्पद्यमानस्य विकारित्वापादकत्वं तु न सम्भवति, उदासीनवायुसंयोगादिरूपधर्मादायापि विकारित्वव्यवहारप्रसङ्गात् । विकारित्वप्रयुक्तमनित्यत्वमिति सामान्यतो विकारित्वमात्रस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वमपि

न सम्भवति, अपितु धिकारविशेषविशिष्टत्वस्य; अत एव धर्मान्यथाभावरूपविकारस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वाभावः । जी-
 धानां धर्मान्यथाभाववतामपि नित्यत्वं ह्यङ्गीक्रियते । दीपस्य
 प्रभासद्गोचरविकासयोस्सत्त्वेन धर्मान्यथाभावसद्भावेऽपि तत्प्र-
 युक्तानित्यत्वाभावो ह्यङ्गीकर्तव्यः । यद्यपि दीपोऽनित्यः, तस्य
 नाशानुभवात्, परंतु प्रभासद्गोचरविकासदशायां दीपस्य नष्ट-
 त्वव्यवहाराभावेन न तत्प्रयुक्तं दीपस्यानित्यत्वम् । अपि तु
 कारणान्तरप्रयुक्तम् । एवं च ब्रह्मणि पूर्वोपदि-
 सद्भावेऽपि न तावन्मात्रेणानित्यत्वापत्तिः ।

सत्कार्यघादिनः । ततश्च सहस्रतन्तुसंयोगोत्पन्नस्यापूर्वस्य पटस्य निरन्वयविनाश एव तदभिमतः । द्वित्रादितन्तुनाशे सत्यपि यदि कश्चित्तादृशपटसद्भावं प्रत्येति व्यवहरति वा, तर्हि स भ्रान्त इत्येव वक्तव्यं भवति । अस्मन्मते घाऽन्येषां वेदान्तिनां मते वा तन्नान्यथाभावोऽङ्गीक्रियत एव, सहस्रतन्तुरूपावयवसमुदायात्मकस्य तस्य पटस्यावयवनाशे सत्सन्वयथाभावस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्, न चैवं ब्रह्मस्वरूपमवयवसमुदायरूपम्, न वा तत्र विशेषणीभूतानामचिदादीनामन्यथाभावेऽप्यवयवैकदेशनाशो भवति । येन ब्रह्मस्वरूपनाशेनानित्यत्वापत्तिः स्यात् । अत एव हि कर्मानुसारेण संसरतो जीवस्य सततपरिणामशीलविशेषणीभूतशरीरान्यथाभावेऽपि न नाशो भवति । नचानित्यत्वम् । यस्य वस्तुनस्वरूपनाशहेतुभूतोऽन्यथाभावो भवति स एव नष्ट इति व्यवहियते । सततपरिस्पन्दमानघायुसंयोगादिरूपधर्माणां प्रतिक्षणमेवोत्पत्तिविनाशयोस्सत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तवैलक्षण्यमात्र नानित्यताप्रयोजकं भवतीति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । तत एव चात्र ब्रह्मणि विशेषणीभूतचिदचिदन्यथाभावप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य सर्वदोत्पत्ताद्यपि नतावताऽनित्यत्वापत्तिः । इति ।

एतेन—“तथा च सति साम्येन नियाम्यानियामकभावादिक किमपि नोपपद्येतेति सर्वैश्च गीमासोन्मूलिता स्यात् ।”

इति समाहितम् । पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणश्चिदचितोश्च नानाविधवैलक्षण्यसद्भावात्साम्यप्रसक्तेरेवाभावात् येनकेनापि-

न सम्भवति, अपितु विकारविशेषविशिष्टत्वस्य; अत एव धर्मान्यथाभावरूपविकारस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वाभावः । जी-
वानां धर्मान्यथाभाववतामपि नित्यत्वं ह्यंगीक्रियते । दीपस्य
प्रभासद्भोचविकासयोस्सत्त्वेन धर्मान्यथाभावसद्भावेऽपि तत्प्र-
युक्तानित्यत्वाभावो ह्यङ्गीकर्तव्यः । यद्यपि दीपोऽनित्यः, तस्य
नाशानुभवात्, परंतु प्रभासद्भोचविकासदशायां दीपस्य नष्ट-
त्वव्यवहारभावेन न तत्प्रयुक्तं दीपस्यानित्यत्वम् । अपि तु
कारणान्तरप्रयुक्तम् । एवं च ब्रह्मणि पूर्वोपदर्शितविकारविशेष-
सद्भावेऽपि न तापन्मात्रेणानित्यत्वापत्तिः ।

यंचु—“यथा हि सहस्रतन्तुकस्य पटस्य द्वित्रेषु तन्तुषु व्यपगतेषु तत्सं-
योगरूपाधमवाविकारणस्य विनाशात्सहस्रतन्तुकस्य पटस्य भास-
मानस्वरूपेऽन्यथाभावस्य स्पष्टं सर्वजनानुभवविषयत्वाभावे वि-
नाशो नैयायिकैरभ्युपगतस्तद्देव भवन्मतेऽपि किञ्चिद्वैलक्षण्यमा-
त्रेणैवावस्थान्तरापत्तिस्वीक्रियत इति विनाशस्वीकृतः स्यात् ।
इतरथा सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मण इव प्रतिक्षणं यत्किञ्चिद्वैल-
क्षण्यसत्त्वेऽपि नित्यत्वमेव स्वीकर्तव्यं भवेत् । ” इति ।

तत्र धूमः—सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तो नैयायिकमते क्रमेण
सहस्रस्य तन्तूनां संयोगा अपेक्षिताः, एवं सहस्रतन्तुसंयोग-
जन्यस्य सहस्रतन्तुकपटस्य तदन्तर्गतैकतन्तुनाशेऽपि नाशो
भयति, तत्र विवेचकानामेकह्रपादितन्तुनाशेऽपि तदवयविना-
शोऽनुभवविषयो भवत्येव । तदानीं तादृशस्य पटस्य नाश-
व्यवहारमपि ते कुर्वन्त्येव । नच नैयायिकां वेदान्तिन इव

सत्कार्यवादिनः । ततश्च सहसूतन्तुसंयोगोत्पत्त्यापूर्वस्य पटस्य निरन्वयविनाश एव तदभिमतः । द्विभ्रादितन्तुनाशे सत्यपि यदि कश्चित्तादृशपटसद्भावं प्रत्वेति व्यवहरति वा, तर्हि स भ्रान्त इत्येव वक्तव्यं भवति । अस्मन्मते चाऽन्येषां वेदान्तिनां मते वा तत्रान्यथाभावोऽङ्गीक्रियत एव, सहसूतन्तुरूपावयवसमुदायात्मकस्य तस्य पटस्यावयवनाशे सत्सन्ध्याभावस्याङ्गीकर्तव्यत्वात्, न चैवं ब्रह्मस्वरूपमवयवसमुदायरूपम्, न वा तत्र विशेषणीभूतानामचिदादीनामन्यथाभावेऽप्यवयवैकदेशनाशो भवति । येन ब्रह्मस्वरूपनाशेनानित्यत्वापत्तिः स्यात् । अत एव हि कर्मानुसारेण संसरतो जीवस्य सततपरिणामशीलविशेषणीभूतशरीरान्यथाभावेऽपि न नाशो भवति । नचानित्यत्वम् । यस्य वस्तुनस्वरूपनाशहेतुभूतोऽन्यथाभावो भवति स एव नष्ट इति व्यवह्रियते । सततपरिस्पन्दमानवायुसंयोगादिरूपधर्माणां प्रतिक्षणमेवोत्पत्तिविनाशयोस्तत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तवैलक्षण्यमात्रं नानित्यताप्रयोजकं भवतीति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । तत एव चात्र ब्रह्मणि विशेषणीभूतचिदचिदन्यथाभावप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य सर्वदोत्पत्तावपि नतावताऽनित्यत्वापत्तिः । इति ।

एतेन—“तथा च सति साम्येन नियाम्यानियामकभावादिकं किमपि नोपपद्येतेति सर्वैव भीमांसोन्मूलितास्यात् ।”

इति समाहितम् । पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणश्चिदचित्तोश्च नानाविधवैलक्षण्यसद्भावात्साम्यप्रसक्तेरेवाभावात् येनकेनापि-

रूपेण साम्यस्य प्रमेयत्वादिनेवाकिञ्चित्करत्वात् ।

यत्तु—“ब्रह्मणः कूटस्थत्वं कामयमानेन सर्वप्रकारोऽपि विकारः परि-
हर्तव्यः ।” इति ।

तत्र । अमन्मते कूटस्थत्वस्याद्वैतमत इव विकारराहित्य-
रूपत्वाभावेनानिष्टावहविकारराहित्यमात्रे प्रमाणाणां तात्पर्याच्च
कूटस्थत्वं कामयमानानामपि सर्वप्रकारविकारपरिहारस्यानाव-
श्यकत्वात् ।

विरोधपरिहारे—“चिदचिदंशयोरेव विकारित्वं ब्रह्मणस्तु
विकारवैशिष्ट्यमात्रं न विकारित्वमित्युक्तं इति विश्वेश्वर-
शास्त्रिणा यदुक्तम् तदयुक्तम् । भाष्यकृता स्पष्टमेव स्थूल-
चिदचिद्वैशिष्ट्यरूपविकारस्य ब्रह्मणि सद्भावप्रतिपादनात्
इत्युक्तम् । तत्राह स्रष्टवकारः—

“भवदात्ममतमाप्याऽश्रलब्धानिष्टावहविकाराभावाभिप्रायेणैव शास्त्रि-
महाशयेन विकारित्वाभावप्रतिपादनात् । विकारिवैशिष्ट्यरूप-
विकारित्वं नास्तीत्यप्रतिपादनाच्च ।”—इति ।

अत्र घदामः— भाष्यकारेण ब्रह्मणि विकारिवैशिष्ट्यरूप-
विकारस्थाभ्युपगतत्वादिनिष्टावहचिदचिद्वैतविकारतुल्यविका-
राभावमात्रप्रतिपादनाच्च सामान्यतो विश्वेश्वरशास्त्रिणा
ब्रह्मणो विकारिवैशिष्ट्यमात्रं न विकारित्वमित्युक्तं भाष्यकृतेति
यदप्युक्तं तदसङ्गतमिति विरोधपरिहारे प्रतिपादितम् । यदि
पुनः “अत्र चिदचिदंशयोरेव विकारित्वं ब्रह्मणो विकारिवै-
शिष्ट्यमात्रम्, न विकारित्वमित्युक्तं” इत्यत्रानिष्टावहविकारा-

भावो भाष्यकारेणोक्त इत्येव विश्वेश्वरशास्त्रिणोऽभिप्रेतं
 स्यात्, तदा—एकत्र ब्रह्मणः कारणत्वमुक्तत्वाऽन्यत्र तद्विरुद्धमुक्तं
 भाष्यकृतेति विरोधोद्भावनं कथं सङ्गतं स्यात् । कारणत्वस्य
 विकारमात्रनिर्वाहत्वेनानिष्टावहविकाराभावोक्तावपि कारण-
 त्वविरोधाभावेन विरुद्धोक्तेरसम्भवात् । नखल्वनिष्टावहविकार
 एव कारणत्व निर्वाहकोऽन्यादृशस्तु न तथेति सम्भवति ।
 तथा च—“इत्थं कारणत्वस्य वेदान्तैकप्रमाणकत्वमुक्त्वा-
 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इत्यस्मिन्नधिकरणे तद्विरुद्धं
 रामानुजेनोक्तम् ।” इत्युक्त्वा भाष्यमुदाहृत्य “अत्रचिद-
 चिदंशयोरेव विकारित्वं, ब्रह्मणो विकारिवैशिष्ट्यमात्रं न
 विकारित्वमि”त्युक्तम्—इति लिखतो विश्वेश्वरशास्त्रिणो
 'न विकारित्वमित्युक्तम्' इत्यस्यानिष्टावहविकाराभावाभिप्राय-
 कत्ववर्णनं कथमिव सङ्गच्छते । यां भाष्यपंक्तिमुदाहृत्य तन्निर्ग-
 क्षितार्थतया शास्त्रिणाऽयमर्थो लिखितो न खलु तत्रा निष्टा-
 वहविकारसदसद्भावप्रस्तावोऽपिवा वर्तते । तस्मात् खण्डन-
 कृत इदमभिप्रायवर्णनमयुक्तमित्येव सिद्धं भवति ।

चिदचितोः प्रकारयोः प्रकारिण ईश्वरस्य च कस्सम्बन्ध
 इति विश्वेश्वरशास्त्रिकृतस्य प्रश्नस्य अपृथक्सिद्धिलक्षणस्सं-
 योग एव प्रकारप्रकारिणोस्सम्बन्ध इत्युत्तरं दत्तं विरोध
 परिहारकृता ।

अत्र यदाह खण्डनकारः—“भवद्भाष्यकारः 'महद्वीर्धवद्वा ह्रस्वपरिमण्ड-
 लाम्याम्' इति सूत्रव्याख्यानावसरे वैशेषिकाभ्युपगतपरमाणुवादप्र-

क्रियां दूषयन्—‘परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति सहस्रपरमाणु-
संयोगोऽपि सत्येकस्मात्परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतयाऽणुत्वह्रस्वत्व-
महत्त्वदीर्घत्वाद्यसिद्धिः स्यात् । प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणवोऽपि
सांशाः स्वकीयैर्यैस्ते च स्वकीयैरंशैः’ इत्यादिग्रन्थेनानवस्थां प्रति-
पादयन् निरवयवानां संयोगं नाभिप्रैति ।” इति ।

तत्रोच्यते । अस्मिन् अण्डनकृदुदाहृते भाष्य ग्रन्थे निरवयवानां
‘संयोगानङ्गीकाराभिप्रायद्योतकं किमपि पदं न दृश्यते । परमा-
णूनां संयोगद्वारा अवयव्यारम्भकत्वे तेषां निरवयवत्वेन सह-
स्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकपरमाणवधिकपरिमाणासिद्ध्याऽणुत्वम-
हत्त्वाद्यसिद्धिः स्यात् । सांशत्वेचानवस्थाप्रसङ्गः । इत्येताव-
देव च तत्र प्रतिपाद्यते, निरवयवानां संयोगे न भवतीत्ययम-
र्थस्तत्र न प्रतिपाद्यते । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—“अन्यथा पर-
माणूनां प्रदेशभेदाभावे सति सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकस्मा-
त्परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतयाऽणुत्वह्रस्वत्वमहत्त्वदीर्घत्वाद्य-
सिद्धिः स्यात्, प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणवोऽपिसांशाः स्वकी-
यैर्यैः—ते च स्वकीयैरंशैरित्यनवस्था” इति । एतदधिकरणभा-
ष्यटीकायां विप्रतिपत्तिप्रदर्शनसमये—“परमाणूनां संयोगद्वाराऽवयव्यारम्भकत्वे कारणानवस्थितिकार्यप्रथिमासिद्धयोरन्य-
तरप्रसक्तिरवर्जनीया नेति” इति कथयता टीकाकारेण भा-
ष्यार्थः स्पष्टीकृतः । अग्रे च “परमाणूनामि” ति प्रतीकमुपा-
दाय व्याचक्ष्णौः—निरवयवत्वे सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकपर-
माणवनतिरिक्तपरिमाणतया सर्पवमहीधराख्यधर्मसिद्धेः पर-

माणूनां सांशत्वमास्थेयमित्यर्थः" इत्युक्तं व्यासार्थैः । तेनेदं स्पष्टं
तत्र निरवयवानां संयोगाङ्गीकारानङ्गीकारचर्चैव नास्तीति ।

यत्तु—संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वेन निष्प्रदेशस्य संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्न
भवितुमर्हतीति तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे चिदचिद्द्वर्गस्य
ब्रह्मणा समं सर्वात्मना संयोगस्यावर्जनीयतया स्वाभिमतं परि-
च्छिन्नत्वं विहतं स्यात् । अथवा ब्रह्मण एव व्यापकत्व विनष्टं
भवंदित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति व्यापकताभङ्गकत्वाभाव संयोगस्य
भवानेव विचारयतु " इति ।

तत्रोच्यते—संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि निष्प्रदेशेऽपि संयो-
गो भवितुमर्हत्येव । तत्राप्यौपाधिकांशसम्भवात् । नैयायिकादिन-
ये निष्प्रदेशेऽप्याकाशे भेर्यवच्छेदेन शब्दोत्पत्तिवदत्रापि तत्तत्पदार्था-
वच्छेदेनेश्वरे संयोगसम्भवात् । नैयायिकादिनये निरवयवस्याप्या-
काशस्य घटादिसंयोग एवमेवाव्याप्यवृत्तिरुपपादनीयो भवति ।
यच्च—संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे चिदचिद्द्वर्गस्य परि-
च्छिन्नत्वानुपपत्तिरिति—तन्न । घटाकाशसंयोगस्यैकस्मिन्
सम्बन्धिनि घटे घटीययावत्प्रदेशव्यापित्वेऽपि सम्बन्ध्यन्तर
भूत आकाशे यथा न यावत्प्रदेशव्यापित्वं तथैव ब्रह्मणोचित्प-
दार्थस्य च यत्संयोगस्तस्य यावदचित्प्रदेश व्यापित्वेऽपीश्वरीय
यावत्प्रदेशव्यापित्वाभावात् । तत एव चिदचितोः परिच्छिन्नत्वे
यावत्काभावात् । यदपि ब्रह्मणो व्यापकत्वहानिरिति । तदपि न,
ब्रह्मणश्चिदचिद्वापकत्वस्य तदीयान्तर्वहिससम्बन्धित्वरूपतया
सम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारमात्रेण तस्य क्षत्यभावात् । ।

यदपि—“निरवच्छिन्नसंयोगस्याप्रसिद्धत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
दकताकप्रीतयोगिताकर्मदस्यैवाप्रसिद्धत्वात्तद्व्यपकत्वनिर्व-
चन मातमन्दम् ” इति ।

तदपि न, विभुद्वयसंयोगाङ्गीकर्तृणां मते तत्संयोगस्यैव
निरवच्छिन्नत्वसम्भवात् । “यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते
श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ”
इत्यादिप्रमाणैस्सर्वेषां पदार्थानामन्तर्वहिश्च भगवद्दृष्ट्यातताला-
भेन भगवत्प्रतियोगिकसंयोगस्य तत्तत्पदार्थनिष्ठस्य निरवच्छि-
न्नतासम्भवात् । एकस्मिन् पदार्थे संयोगतद्भावयोस्सत्त्वे
विरोधपरिहारायावच्छेदकभेदस्य कल्पनीयतया तादृशसंयो-
गस्यावच्छिन्नत्वावश्यकत्वेऽपि भगवत्संयोगस्य कुत्रापि
पदार्थे स्वाभावसमानाधिकरणत्वाभावेन विरोधाभावादवच्छे-
दकाकल्पनेन तस्य निरवच्छिन्नत्वे बाधकाभावात् । नच संयोग-
स्य द्विनिष्ठत्वेन भगवत्संयोगस्य तत्तत्पदार्थेष्विव भगवत्यपि
सत्त्वेन तत्रैव स्वाभावसमानाधिकरणतया निवरोधमञ्जनाया-
वच्छेदकं कल्पनीयमिति तस्यापि न निरवच्छिन्नत्वसम्भव
इति वाच्यम्, अन्तर्यामिस्वरूपस्य प्रतिवस्तु पूर्णवृत्तितया
घटादिवस्तुसंयुक्तप्रदेशविशेषस्यैवाभावेन ब्रह्मरूपे सम्यन्त्य-
न्तरेऽपि तस्य संयोगस्य स्वाभावसमानाधिकरणत्वाभावेनाव-
च्छेदकस्याकल्पनीयतया निरवच्छिन्नत्वसम्भवात् । अव्याप्यवृ-
त्तिप्रतियोगिकसम्यन्धस्याव्याप्यवृत्तित्वावश्यकत्वेऽपि व्याप्य-

वृत्तिप्रतियोगिकसम्यन्धस्यतथात्वाभावेन तस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवात् । अण्डनरुद्रुक्तरीत्या ब्रह्मणि प्रदेशभेदाभावेन प्रदेशभेदेन संयोगतदभाषयोरेकत्र घृत्यभावेनावच्छेदकाकल्पनात्तत्पदार्थेष्विव भगवत्स्यनवच्छिन्नस्यैव वृत्तिसम्भवाच्च । भगवत्सयोगस्य भगवत्प्रतियोगिकसंयोगरूपस्य तेन रूपेण भगवद्विन्नद्रव्येष्वेव सत्येन निरवच्छिन्नतासम्भवाच्च । संयोगस्य निरवच्छिन्नत्व केनापि प्रकारेण न सम्भवतीत्यङ्गीकारेऽपि वा संयोगस्थाने संयोगसम्यन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव निरवच्छिन्नायाः प्रवेशेन व्यापकतापरिष्कारसम्भवति । तथा च सति स्वमिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकता संयोगसम्यन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधिकरणतासम्यन्धावच्छिन्ना प्राणा । सा चाधिकरणता न ब्रह्मनिष्ठा । अपितु तत्तत्पदार्थमात्रनिष्ठा निरवच्छिन्नैव, प्रदेशभेदेन तस्यास्वाभाषसामानाधिकरण्याभावेनावच्छेदकाकल्पनात् । यदि ब्रह्मनिरूपिताधिकरणत्वं कुत्रापि नास्ति, तदा अधिकरणतास्थाने संयोगानुयोगितैव निवेशनीया । स्वमिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपित संयोगसम्यन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वमात्रस्य व्यापकतारूपत्वे ब्रह्मणस्तत्तद्द्रव्येषु यदिकञ्चित्प्रदेशमात्रसम्यन्धेऽप्येतादृशव्यापकतानिर्वाहेणामिलपितसर्वदेशव्याप्तिलामासम्भवान्निरवच्छिन्नसंयोगस्य वाऽधिकरणताया वा प्रवेशः ।

यदपि—“निरवच्छिन्नसंयोगस्वीकारे त्रयाणामेव समानपरिमाणत्वमेव

। प्रसज्येतेति गतमात्मनोऽणुत्ववादेन तथेस्वरस्यापरिच्छिन्नत्व-
वादेन च ”—इति ।

तदपि न । चिदचितोः कात्स्न्येन भगवद्द्व्याप्ततया भगव-
त्स्वरूपासंयुक्तप्रदेशविशेषाभावेन तत्संयोगस्य निरवच्छिन्नत्वे
ऽपि भगवत्समानपरिमाणत्वप्रसङ्गाभावात् । यद्दृशां घटपटा-
दीनां भगवत्संयुक्ततया तेषु कस्यापि पदार्थस्य भगद्द्व्याप्य-
यावद्देशव्यापित्वाभावेन तत्समानपरिमाणात्वासम्भवात् ।

यच्च—“मयद्भाष्यकारैरिखयवसावयवयोश्च संश्लेषरक्षणसंयोगं जतु-
काष्ठवदनम्युपगच्छद्भिः ” इत्यादि ।

तत्पूर्वमेव निरस्तम्, अस्मद्भाष्यकारैः कुत्रापि तदनुक्तेः ।
अचिद्ब्रह्मणोस्तथाविधयोस्संयोगस्याङ्गीकृतत्वाच्च ।

यत्तु—“किंच ‘अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः’ इत्यादि
नैयायिकोक्तप्रकारेण परिच्छिन्नानामपरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा सहाप्राप्ते
रनम्युपगमेन तदीयसम्बन्धस्य संयोगविशेषरूपत्वं कथं वर्ण-
यितुं शक्यम् ”—इत्युक्तम् ।

तत्रोच्यते—‘अप्राप्तयोस्तु’ इत्यादेः असम्बद्धयोर्यस्स
सम्बन्धस्ससंयोग इत्यर्थाङ्गीकारेऽसम्बन्धपूर्वकस्सम्बन्धस्संयोग
इत्युक्तं स्यात् । सम्बन्धाभावोत्तरकालिकस्सम्बन्ध इति फलित-
म् । तथा चासम्बन्धदशायां विभागस्य सत्त्वादिभागोत्तर-
कालिकस्सम्बन्धस्संयोग इत्युक्तं भवति । इदं चायुक्तम्,
विभागस्य संयोगनाशकतया नैयायिकैरभ्युपगतस्य संयोग-
नाशपूर्वभावित्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वेऽपि संयोगपूर्वकालस-

त्तानियमस्यानावश्यकत्वात् । ययोर्द्वयोस्संयोगस्तयोः पूर्व-
विभागेन भाव्यमिति तु नियमोऽसम्भवी, संयुक्तयोरेव कयो-
दिवत्सम्यन्धिनोरुत्पत्तिदर्शनात् । आन्नफले धीजं मांसस्थान्नायं
घस्तु त्वक्चेत्येतानि परस्परसंयुक्तान्युत्पद्यन्ते, तत्र धीजमां-
सयोः कमपि कालं विभक्तस्थित्यनन्तरं संयोगो जात इति को
वा प्रतिज्ञातुं शक्नोति । महैव धलु तयोर्उत्पत्तिःप्रामाणिकी ।
तत्र धीजमांसयोस्संयोगस्य विभागपूर्वकत्वं न दृश्यते ।
अतश्चेदं स्वरूपकथनमाश्रम् । किञ्च 'अप्राप्तयोरित्यादिकं
किं संयोगलक्षणपरम्, उत स्वरूपकथनपरम् । संयुक्तव्यवहार-
हेतुत्वस्य वा संयोगत्वजातिमत्त्वस्य वा तल्लक्षणत्वेन
नैयायिकैर्यद्दुभिस्वीकृतत्वाल्लाघवेन तस्यैव स्वीकरणीयत्वाच्च
न प्रथमः । द्वितीये तु न सर्वेषां 'संयोगानामिदं सम्भवतीति
सम्भवाभिप्रायकं स्यात् । किञ्च—नैयायिकानये योऽपिकोऽपि
वा भवतु संयोगः । अस्माकं तु मते संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वमेव
संयोगलक्षणम् । संयोगश्च कार्यरूपोऽकार्यरूपश्चेति द्विविधः ।
विभुद्ध्यसंयोगोऽकार्यसंयोगमध्येऽन्तर्भवति । ततश्च विभा-
गपूर्वक एव संयोगो भवतीति नायं नियमोऽस्मन्मते । एवं
च सर्वदा भगवद्विशेषणभूताभ्यां चिदचिद्भ्यां ब्रह्मणो विभा-
गाभावेपि न संयोगसद्भावे बाधकं किमपि दृश्यते—इति । एतेन
"कथञ्चि"दित्यादिकमन्मन्मतानाफलनमूलकं सर्वमपि निरस्तं
चेदितव्यम् । सर्वावस्थास्वपृथक्सिद्धयोरपि संयोगाद्गीकारे
पूर्वोक्तीत्या बाधकानुपलम्भात् ।

यत्तु—“अतश्चिदाचिदाश्वराणां संयोगकथनं युक्तिविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं स्वसमयविरुद्धं च”—इति ।

तत्र युक्तिविरोधः परिहृतः । स्वसमयविरोधश्च भ्रान्त्युद्भावितः परिहृतः । शास्त्रविरोधश्च न प्रदर्शित इति कः परिह्रियताम् ।

यत्तु—“ भवदीयभाष्याग्रेण एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तये ब्रह्मजगतोरभेदस्यापोक्षिततया तस्य च स्वयमनङ्गीकारात्स्वरूपैक्यप्रयुक्तैक्याभावेऽपि देशबुद्धिजात्यादितः सर्वे गावः सायं गोष्ठ एकीभवन्ति, सर्वे राजान एकीभूताः, एकी व्रीहिरित्यादिस्यलेष्वैक्यव्यवहारोपपादनवत् प्रकृते जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतो भिन्नयोः केनचिदाकारेणाभेदो वक्तव्यः । स क इति विचारे अपृथग्विशद्विशेषणत्वमिति सहसूक्तोऽग्न्यस्तापृथग्विशद्वैक्यमेव भगवद्भाष्यकृन्सम्मतम् ।”—इति ।

तत्रोच्यते—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तये सत्यं जगद्ब्रह्मणोरैक्यमपेक्षितम् । स्थूलावस्थचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण एव जगच्छब्दवाच्यत्वात्सूक्ष्मावस्थापञ्चचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव कारणत्वाच्च कार्यकारणयोरभेद इति कारणब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतब्रह्मविज्ञानं साधु सम्पद्यत इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः । “तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति” इति बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं तेज आदिपदार्थसृष्टेः “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति जीवशरीरकपरमात्मानुप्रवेशपूर्वकतामरूपव्याकरणस्य, “तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदि” त्यनुप्रवेशपूर्वकसत्यद्भावस्य च श्रूयमाणतया,

सर्वावस्थावसिंघनयोश्चिदचित्तोः परमात्मशरीरतया शरीरवा-
चिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तवाचितया च, सर्वेषां शब्दानामचि-
ञ्जीवविशिष्टपरमात्मवाचित्वत्त्वं, सूक्ष्मावस्थापन्नचिदचिच्छ-
रीरकमच्छब्दवाच्याद्वितीयकारणब्रह्मणः स्थूलावस्थापन्न चिद-
चिच्छरीरकसत्पञ्चशब्दवाच्यकार्यब्रह्मणाऽभेद एवेति कारणा-
त्कार्यस्यानन्यत्वात्कारणब्रह्मविज्ञानेन कार्यब्रह्मविज्ञानं भवतीत्येक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिर्जगद्वाचिशब्दैस्सह ब्रह्मवाच-
कशब्दानां सामानाधिकरण्योपपत्तिश्चेति भगवान् भाष्यका-
रोऽभिप्रैति । स्थूलावस्थापन्नचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव जगदिति
च भगवता भाष्यकृता स्पष्टमेवाभिहितं वर्तते । तथा चार-
म्भणाधिकरणभाष्यम्—“अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण्यात्मतया
ऽवस्थिते नामरूपव्याकरणवचनाच्चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव
जगच्छब्दवाच्यमिति”—इति । एवं च जगद्ब्रह्मणोस्स्वरूपतो
भिन्नयोरपृथक्सिद्धैरप्यमेव भाष्यकाराभिमतमित्युक्तिरयुक्तैवेति
सिद्धयति । ब्रह्मण एव जगत्त्वेन जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभावात् ।
विशेषणीभूतयोश्चिदचित्तौर्जगच्छब्दार्थान्तर्गतयोस्तु ब्रह्मणो-
पृथक्सिद्धविशेषणत्वमेव—न स्वरूपैक्यम् ।

यस्तु—“सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपात्तश्च, 'पृथक्सिद्धिप्रतिपत्त्ययोग्यः'
इति त्वदीयग्रन्थेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात्, स्थितिप्रतिपत्त्योरै-
क्यमवयवावयवि जाति व्यक्ति गुण गुणस्थलेषु पृथक्सिद्धि-
प्रतिपत्त्योरभावादवर्जयते”—इति ।

तत्रोच्यते—अपृथक्सिद्धानां पदार्थानां यदपृथक्सिद्धास्ते

ततः पृथक्प्रतिपत्तियोग्यत्वं नास्ति । तत्र पृथक्प्रतिपत्त्यनर्हत्वं-
 स्यप्रतीत्यैक्ये पर्यवसानेऽपि पृथक्स्थित्ययोग्यत्वं स्थित्यैक्यरूपे
 न भवति । घटतद्गतरूपयोरपृथक्सिद्धयोरपि स्थित्यैक्यानुपल-
 म्भात् । न खलु घटस्थितिरेव रूपस्थितिरिति सम्भवति । स्थि-
 तेस्सत्तारूपत्वेन तयोर्भिन्नत्वात् । घटस्य स्थितिर्भूतलादौ, रूप-
 स्य तु घटे, अपृथक्स्थितिर्नाम घटाश्रितस्यैव रूपस्य सर्वदा
 स्थितिः । घटानाश्रितं रूपं कदापि न तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च
 घटापृथक्स्थितिः घटानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टतारूपा रूपस्य ।
 वैशिष्ट्यं स्वप्रतियोगित्वं स्वानाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धा-
 वच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभावरयोर्भयसम्बन्धेन ।
 घटानुयोगिकसम्बन्धानाधिकरणकाले रूपं न वर्तते इति भावः ।
 ततश्च घटतदीयरूपयोरपृथक्स्थितिर्न स्थित्यैक्यरूपेति सि-
 द्धम् । पृथक्प्रतिपत्त्ययोग्यत्वं तु-ततः पृथक्प्रतिपत्त्ययोग्यत्वस्य
 स्वीयलौकिकाविषयताऽन्यापकतद्विषयताकत्वरूपत्वेन यत्र यत्र
 क्षाने स्वविषयता तत्र तत्र तद्विषयताऽपीत्येतदर्थं पर्यवसानात्क-
 सतस्स्यप्रतीतिस्नन्प्रतीतिश्चैकेत्यस्यार्थस्य प्राप्त्या प्रतीत्यैक्ये-
 कथंचित्पर्यवस्यतीति बोध्यम् । तस्मात् पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्य-
 नर्हत्वं स्थित्यैक्यप्रतीत्यैक्यरूपीमप्युक्तिरयुक्ता ।

यत्तु—“ननु संयोगविशेषलक्षणमपृथक्सिद्धत्वं भाष्यायनुमतमिति”ति ।

तत्रोच्यते—चिदचितोर्ग्रह्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वं भाष्याय-
 नुमतमिति त्वविवादेम् । तच्च शरीरत्वपर्यवसितमित्यपि स्प-
 ष्टम् । शरीरशरीरिणोः केनचित्सम्बन्धेन विशेषणविशेष्य-

भावः स्वीकृतव्यः । वैशिष्ट्यस्य सम्बन्धनियतत्वात् । स
 चार्थं सम्बन्धोऽपृथक्सिद्धिसम्बन्ध इत्युच्यते । स च नाति-
 रिक्तः पदार्थः । अपि तु संयोगविशेष एव । नैयायिकादि-
 भिस्समवायस्येवातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अनेनाभिप्रायेणा
 पृथक्सिद्धिलक्षणसंयोगविशेष इत्युक्तं विरोधपरिहारे । अस्म-
 त्संप्रदायग्रन्थेषु च प्राचीनैराचार्यैरस्य सम्बन्धस्योल्लेखः कृतो
 वर्तते । तत् केन कारणेन खण्डनकारस्वमतापरिहानं परि-
 हारकृतः स्थापयतीति न जानीमो वयम् । यदि न संयोगवि-
 शेषः, अपृथक्सिद्धिविशेषणयोर्ग्रहणा सह सम्बन्धो भाष्यानु-
 मतः क इति खण्डनकार एव प्रदर्शयतु । अपृथक्सिद्धिलक्ष-
 णसंसंयोगविशेष इति परिहारे कथितम् । पृथक्स्थितिप्रतिप-
 द्यन्तर्हा अपृथक्सिद्धा भवन्ति । तावता यदपृथक्सिद्धा ये पदा-
 र्थास्ते तदभिन्ना इति न वक्तुं शक्यते । यावत्सत्तमसम्बन्धान-
 र्हाणामपृथक्सिद्धससम्बन्ध इति सम्प्रदायविदः । संयोगवि-
 शेष एव स इति च ।

यत्तु—“ननु । इत्यारभ्य, नैयायिकोक्तमयुतसिद्धत्वमेवा-
 पृथक्सिद्धत्वमस्त्वित्याशङ्क्य “तथा सति नियताश्रयाश्रयि-
 भावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकारैक्यासाधक-
 त्वादि” त्युक्तम् । तत्र ब्रूमः । तर्हि किमस्मन्मते प्रकारप्रकारि-
 षोरैक्यमभिमतमिति खण्डनकारो मन्यते । यद्येवं तर्हि नूनं
 प्रमाद्यत्ययमिति वक्तव्यं भविष्यति । नास्माकं मते प्रकार-
 प्रकारिणोरैक्यमभिमतम्, अपि तु भेद एव, प्रकारद्वयविशि-

ष्टस्य प्रकारिण पेक्ष्यमस्माभिरुच्यते । विशिष्टान्तर्गतत्वात्प्रकारयोस्समुदायस्यैकत्वव्यवहारो भवति । विशेषणविशेष्यभाषापन्नचिदचिदीश्वरसमुदायरूपं जगत् । तादृशमेव च तत्कारणभूतं सच्छब्दवाच्यं यस्तु । तयोर्विशिष्टयोः कार्यकारणरूपयोरेकत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाह इति बोध्यम् । यत्तु—“पृथक्प्रतिपत्तिकार्याणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्, इत्यादिश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचनायां यस्योत्पत्तिविनाशाप क्षयसत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादनैव व्यवह्रियते तत्तदपृथक्सिद्धमिति फलति । ततश्च यदुत्पत्त्योत्पद्यत इति व्यवाह्रियते यत्सत्ताया सदिति व्यवह्रियते नतु सचान्तरमपेक्षते तत्तदपृथक्सिद्धमिति । ततश्च विकृतेः प्रकृतिस्त्वातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादाभिन्नसत्ताकारणत्वमुपादानत्वं ब्रह्मण इति ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाचेतनवर्गं प्रति ब्रह्मणोपृथक्सिद्धकारणत्व लक्षणाभिन्नसत्ताकारणत्वरूपोपादनत्वप्रकृतित्वापरपर्यायात्मकस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिन् शान्ते इतरत्सर्वं शान्तमेव इतरस्य पृथक्प्रतिपत्तियोग्यस्य शान्तव्यस्याभावात्तत्सत्ताया सदिति व्यवहारवत् तज्ज्ञातवत्ता शान्तिमिति व्यवहर्तुं शक्यत्वात्—इत्येव भवदीया प्रक्रिया । तां विस्मृत्यालीकंशयोग विशेषं द्रुवाणः कथं नोपहास्यो भवेदिति सुधिष एव विचारयन्तु ।”—इति ।

नदिदमवर्द्धं पठित्वा कुचोद्यं करोतीत्याभाणकं स्मारयति, सर्वस्याप्यस्य स्वरूपोल्लेखितत्वात् । अस्मदीयग्रन्थेषु कुत्राप्येवंविधस्य निरूपणस्यानुपलम्भात् । आरम्भणाधिकरणश्रीभाष्ये सत्कार्यवादनिरूपणावसरे—‘द्रव्यस्योत्तरोत्तरसंस्थानयोगः, इत्यादिनोत्पत्तिविनाशस्वरूपं निरूपयद्भिर्माप्यकारैरव-

स्था नाम पूर्वाणामुत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चोद्ये प्रतिबन्दी
 प्रदर्श्य समादधाद्भिः—“ अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्या-
 नर्हत्वादवस्थावत् एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमित्युक्तम् । इदं व्याकुर्वता
 टीकाकारेण—“ पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानर्हधर्माः पृथगुत्पत्तिनिरपेक्षाः
 अतएव-स्युत्पत्तेरुत्पत्त्यादिनैरपेक्ष्यम् । तस्मादपृथक्सिद्धधर्मास्तु स्वयं
 धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थाभूता इत्यर्थः । ” इत्यत्रापृथक्सिद्धधर्माणां
 पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानर्हणां स्वयमेवोत्पत्तिरूपत्वात्पृथगुत्पत्त्यादिनैरपे-
 क्ष्यमुत्पत्तेरुत्पत्त्यन्तरनैरपेक्ष्यदृष्टान्तेनोपवर्णितम् । अत्र च पृथक्प्र-
 तिपत्तिकार्ययोगानर्हणां धर्माणां पृथगुत्पत्त्यादिनैरपेक्ष्यमात्रमुक्तम् ।
 न तु तदेवापृथक्सिद्धत्वमिति । अतएव—“ अपृथक्सिद्ध-
 धर्मतया पृथक्प्रतिपत्तिकार्यानर्हव्यतिरिक्तानामुत्पत्त्यादिकं पृथगपे-
 क्ष्यते ” ॥ इति तत्पूर्ववाक्ये अपृथक्सिद्धधर्मत्वस्य पृथक्प्रतिपत्ति-
 कार्यानर्हत्वप्रयोजकत्वकथनं टीकाकृतससङ्गच्छते । यदुत्पत्त्योत्पद्यत
 इत्यादिकं च खण्डनकारोक्तमपृथक्सिद्धत्वं जीवादिषु भगवदपृथ-
 क्सिद्धेष्वव्याप्तम् । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं चास्माभिरित्थं निरुह्यते ।
 अचिज्जीवविशिष्टेश्वररूपसमुदायस्य नृगच्छद्वाच्यस्य तादृशेश्वररू-
 पसमुदायः कारणम् । तत्र विशिष्टं प्रति विशिष्टस्य कारणत्वं विशे-
 प्यांशस्य विशेष्यांशं प्रति विशेषणांशं प्रति च कारणत्वमास्ति । वि-
 शेष्यभूतेश्वरस्वरूपस्योपादानत्वरूपकाणत्वं विशेषणद्वारा स्वरूपे
 परिणामाभावेन विशेषणीभूताचिदंशद्वारापरिणामात् । सद्धारकमपि
 परिणामित्वं मुख्यमेव, “ येनाश्रुतं श्रुतं भवती ” त्याद्येकविज्ञानेन

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञास्थले कारणवस्तुविज्ञानेन कार्यविज्ञानमभिप्रेतम् । तच्च कार्यकारणग्रोरुभयोरेवाचिज्जविविशिष्टब्रह्मरूपस्त्वेन सूत्रपादं भवति । इयमेवास्माकं प्रक्रिया । आकरेषु सर्वमिदं स्पष्टम् । तस्मात्त्वयमेवास्मदीयां कामपि प्रक्रियां परिकल्प्य दूषणमनुचितमेव । अष्टथत्रिसङ्घिसम्बन्धस्य संयोगविशेषरूपत्वं पूर्वमेवास्माभिर्निरूपितम् । तत्र च न कामप्यनुपपत्तिं पश्यामः । 'न च कस्यापि ग्रन्थस्य विरोधः इति ।

ये च - " वस्तुतस्त्वेवंरूपमपृथक्सिद्धत्वं विवर्तवाद एव पर्यवस्यति । तथाहि प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताभावे शुक्त्यादावारोपितस्य रजतस्य मिथ्यात्वमिव प्रपञ्चस्याप्यसत्यत्वमेव प्रसज्येत " इति ।

तत्र प्रपञ्चशब्दार्थो यद्यस्मत्सिद्धान्तानुसारेणाचिज्जविविशिष्टं ब्रह्म, तर्हि तस्य ब्रह्मणो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताकत्वं नास्तीति युक्तमेव । यदि विशेषणीभूतचिदचिन्मात्रम् । तर्हि तयोर्ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताभावकथनमयुक्तम् । चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वरूपाणां परस्परं भिन्नतया तत्सत्तानामपि भिन्नत्वात् । सत्तायाः सन्निति प्रतीतिसिद्ध्यायाश्चिदचिदीश्वरेषु पृथक्पृथग्विद्यमानत्वात् । सत्ता यदि वर्तमानत्वे-कालसम्बन्धरूपा, तदापि तत्तन्निष्ठस्य कालसम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदेन भिन्नस्यैक्यं कथं भविष्यति ? यदि यत्र कुत्रचिद्वर्तमानत्वे-माधियत्वपर्यवसितम् । तदाऽपि सा भिन्नैव तेषु । विवर्तवाद एव पर्यवस्यतीत्युक्त्वा, " प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताभावे " इति कथयता प्रपञ्चे ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताभावो ब्रह्म-

सत्तानातिरिक्तसत्तावच्च स्वीक्रियत इति ज्ञायते । तत्र यदि प्रपञ्चे ब्रह्मसत्ताऽभिन्ना सत्ता वर्तते तर्हि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं कुतो न भवति ? प्रपञ्चसत्ताया ब्रह्मसत्तायाश्चाभिन्नत्वे ब्राह्मणो वा मिथ्यात्व स्यात् । “ अष्टयक्सिद्धत्वं विवर्तवादे पर्यवम्यती ” इति कथयतो ब्रह्मविशेषणतया प्रपञ्चसद्भावः किमभिमतः तथात्वे मिथ्यात्वं कथं सेत्स्यति ।

इदमत्र बोध्यम्—अपृथक्सिद्धाना पदार्थाना यदपृथक्सिद्धास्ते तत्सत्तातिरिक्तसत्ता नास्तीति नास्माक सिद्धान्तः । घटापृथक्सिद्धाना रूपादीनां घटसत्तातिरिक्तसत्ता नास्तीति कोऽङ्गीकुर्यात् । जीवापृथक्सिद्धाना शरीराणां जीवसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावो वा कथं वक्तुं शक्यः । अपितु केषांचिदपृथक्सिद्धाना यदपृथक्सिद्धास्ते तत्सत्ताधीनसत्ताकत्वं भवति । यथा जीवसत्ताधीनसत्ताकत्वं शरीरस्य, घटसत्ताधीनसत्ताकत्वं घटगतरूपादीनां च ततश्च ब्रह्मापृथक्सिद्धांचिदचिद्वर्गस्य ब्रह्मसत्तातिरिक्तसत्ता नास्तीति पक्षमवलम्ब्यास्मत्सिद्धान्तदूषणं भ्रान्तिमूलकमेवेति ।

यत्तु—आश्रयसत्ताया एव तदाश्रितपदार्थेषु सत्ताव्यवहारविषयत्वमिति शङ्का तद्दूषणत्वं तद्व्यर्थविचाररूपम् अस्माभिस्साक्षादेव चिदचिदीश्वरेषु प्रत्येकं सत्त्वाङ्गीकारेणाश्रयसत्ताविषयकत्वेन व्यवहारनिर्वाहान्यानावश्यकत्वात् ।

। एतेन—प्रपञ्चे साक्षात्सत्ताभावपक्षावलम्बनेन प्रवृत्तान्यन्यान्पि दूषणानि निरस्तानि वेदितव्यानि । अस्माभिस्साक्षादेव प्रपञ्चे

सत्ताङ्गीकारात् । अत्रेदं बोध्यम्, सत्ता नाम कालसत्त्वान्धित्वं वा मानसंबंधार्हत्वं वा भवनापरपर्यायः कश्चिदतिरिक्तो धर्मो वा स्यात् । आद्ये सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदेन भिन्नतया घटतद्गत-धर्मेष्विव चिदचिदीश्वरेष्वपि भिन्नभिन्नैव सा । द्वितीयेऽपि—ब्रह्म-णाश्चिदचितोश्च प्रत्येकं भिन्न एव सः । मानसम्बन्धस्य, प्रमितिविषयतापर्यवसितस्य विषयभेदेन भिन्नतया तेषु प्रत्येकं भिन्नस्यैव तस्यावश्यकत्वात् । घटापृथक्सिद्धस्य घटरूपस्य नियमेन घटविषय-कज्ञान एव विषयत्वेऽपि घटरूपनिष्ठयोर्विषयतयोर्भिन्नतायास्सर्व-सम्प्रतिपन्नत्वात् । चिदचितोरिाश्वरात्पृथक्सिद्धयोर्नियमेनेश्वरविषयक-ज्ञान एव विषयत्वेऽपि तत एव विषयते मित्रे । तृतीयेऽपि चिद-चिदीश्वरेषु प्रत्येकं भिन्नैव सा । ईश्वरो भवति जीवो भवति प्रकृतिर्भवतीति तुल्यतया व्यवहारादेकत्रैव सा नान्यत्रेति वक्तुमशक्यत्वात् । तथाच चिदचिदीश्वरनिष्ठानां सत्तानां भिन्नत्वादीश्वरसत्तयैव चिदचि-तोरपि सत्ताव्यवहारविषयत्वे तयोर्मिथ्यात्वापत्तिरित्यादयः प्रसङ्ग-नोदयमर्हन्ति । एतेन प्रपञ्चस्यासत्यत्वप्रसङ्गोऽपि समाहितः । समा-हिताश्च जातिरूपतापक्षे प्रदर्शिताश्च दोषाः ।

यत्तु—सत्ता सती असती वेति विकल्पानवस्थादोषप्रदर्शनं । जग-न्मिथ्या न वा मिथ्या चेत्तद्गतं मिथ्यात्वं मिथ्या न वा, मिथ्या चेत्तद्-गतमपि तथा न वा इत्याद्यनवस्थादोषं स्वशिरसि पतन्तं विस्मृत्य कृतम् ।

यत्तु—सन्, सन्—इति—प्रतीतिरनुगताकारत्वेन सद्द्रूपमेकं । स्वीकरणीयमिति । सद्बुद्धेस्तादृशानुगतसदभेदविषयकत्वे घटपटादी-

नामपि परस्परमभेदप्रसङ्गेनाद्वैतवादस्ताधितो भवतीति तत्रोच्यते—
यद्येवं तर्हि घटो नीलः पटो नीलः कुड्यं नीलमिति प्रतीतेरप्यनुगता-
कारत्वेन नीलमप्येकमङ्गीकरणीयमिति, तादृशनीलबुद्धेस्तादृशानुगत-
नीलाभेदविषयत्वे नीलघटपटकुड्यादीनामपि प्रत्यक्षविरुद्धो भेदः
स्यात् । तत्र यदि घटपटादिनीलानां तद्गतनीलरूपाणां च भिन्नत्वेऽपि
यत्किञ्चिदनुगतधर्ममात्रेण तादृशानुगतनीलप्रतीतेरुपपत्तिस्तर्ह्यत्रापि
सतसत्त्वस्य च भिन्नभिन्नत्वेऽपि यत्किञ्चित्तद्गतानुगतधर्ममात्रेणैव तादृ-
शानुगत प्रतीतिनिर्वाहान्न तेन सत ऐक्यं वा घटपटादीनामभेदो वा
सिद्ध्यतीति सन्तुष्यताम् । सत्त्वस्य च कालसम्बन्धादिरूपत्वं पूर्वमुक्तम् ।

एतेन—सतोऽनुवर्तमानत्वाद्घटादीनां च व्यावर्तमानत्वादनुवर्त-
मानव्यावर्तमानेयोरभेदासम्भवात्कल्पिताभेदस्य स्वीकरणीयतया घटा-
दीनां ब्रह्मणि कल्पितत्वसिद्धिरिति परास्तम् । सत्त्वस्य तत्तत्पदार्थ-
भेदेन भिन्नतया तस्यानुवर्तमानत्वाभावात् । सत्ताया घटादिनिष्ठाया
धर्मरूपतया तस्याश्च घटाद्भिन्नत्वेन भेदस्यैवाभावेन तत्कल्पनाया अना-
वश्यकत्वेन च घटादीनां कल्पितत्वासिद्धेश्च ।

यत्तु—“ तथा च प्रयोगः—घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे
घटुनि कल्पिताः । विभक्तत्वात्, यथा सर्पमालादिकं स्वानु-
गतप्रतिभासे रज्जादिदमंशे विभज्यते, एवं ब्रह्मण्यनुगच्छति
घटादिकं विभज्यते । सन् घटः सन् पट इत्यादि स्वानुगतप्र-
तिभासत्वं च स्वतादात्म्येन स्वरूपतो भावयोग्यत्वम् । स्वता-
दात्म्यविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वमिति या
वत् सतस्य व्यापकत्वमर्थः । व्यापकतानिरूपकत्वं च तादा-

त्म्यसन्बन्धेन कल्पितत्वं च क्षाननिर्वर्त्यत्वं स्वामावचति
 श्लेषत्वं चा तथा च घटादयः स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितनिर-
 वच्छिन्नप्रकारताव्यापकस्वनिवतकैधोविषयताकाः । उक्तप्र-
 कारताव्यापकत्वात्यन्ताभावका वेति साध्यं पर्यवसितम् ।
 विमक्तत्वं च स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वम् । तथा
 चैवम्भूतेनानुमानेनापि घटादेः कल्पितत्वसिद्धिः । ” इति ।

तत्रोच्यते—अत्र घटादय इत्यादिपदप्रवेशात् प्रपञ्चमात्रस्य
 कल्पितत्वसाधनमभिप्रेतमित्यवगम्यते । घटपटादीनां प्रपञ्चान्तर्ग-
 तानां सर्वेषां पदार्थानां घटत्वपटत्वादिना पक्षान्तर्भावोऽसर्वज्ञदुर्विज्ञे-
 यत्वान्न सम्भवति । अनुगतानतिप्रसक्तं च पक्षतावच्छेदकं किमपि
 खण्डनकृता नोक्तम् । घटादीत्यादिपदेन ब्रह्मणोऽपि ग्रहणसम्भवे
 बाधः । पक्षतावच्छेदकस्य शुक्तिरजतसाधारण्यं सिद्धसाधनम् ।
 घटत्वादिना प्रत्येकं घटादीनां पक्षीकारेऽपि पक्षतावच्छेदकस्या-
 निर्वचनीयघटादिसाधारण्यादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे
 ‘तस्य मिथ्यात्वाद्गीकर्तृणाम्भते’-ऽसत्सिद्धसाधनम् अस्मन्मत्तरी-
 त्या तस्य मिथ्यात्वाभावेन तत्र सिद्धसाधनाभावोपपादने दृष्टान्ता-
 सिद्धिः । प्रतिवादिभौरज्जुसर्पस्यापि मिथ्यात्वानङ्गीकारात् । घटादि-
 कतिपयपदार्थमात्रे कल्पित्वासिद्धावप्यथन्तरं दुर्वारम्, कृत्स्नस्य
 जगतः कल्पितत्वासिद्धेः । स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्न-
 प्रकारताव्यापकत्वादिसाध्यमप्ययुक्तम् । सन् घट इत्यादि सतो विशे-
 प्यत्वे तत्र घटतादात्म्यं भासत इत्यङ्गीकारेऽपि तस्य विशेष्यत्वेन
 प्रकारत्वाभावात्, सत्तावच्छिन्नत्वेन तस्यानिरवच्छिन्नत्वाभावात् ।

घटसन्निति ज्ञाने सतः प्रकारकत्वेऽपि तत्प्रकारताया निरवच्छिन्न-
त्वाभावात् । अस्मन्मते रज्जुसर्पादिज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन दृष्टान्तश्च
साम्यविकलः । साम्यघटकीभूतत्वचस्य दृष्टान्तपक्षसाधारण्या-
भावेन पक्षस्य स्वपदेन ग्रहणे दृष्टान्ते साम्यवैकल्यस्य, दृष्टान्तग्रहणे
बाधस्य च प्रसङ्गः । हेतौ सत्ताया येन केनचिद्रूपेण साम्यविवक्षायां
ब्रह्मणि व्यभिचारः । तत्रापि व्यावहारिकभेदप्रतियोगित्वसत्त्वात् ।
तस्यापि येन केनचित्प्रमेयत्वादिना ब्रह्मसमानसत्ताकत्वात् सत्तावि-
भाजकौपाधिना साम्यविवक्षायामसिद्धिः । एतदनुमानात्पूर्वं जगन्मिथ्या-
त्वासिद्ध्या व्यावहारिकादिभेदासिद्धेः । भेदप्रतियोगित्वमात्रेणैतादृशं
मिथ्यात्वं न कैरपि तान्त्रिकैः कस्याप्यङ्गीकृतम् । रज्जुसर्पादीनां
मिथ्यात्वं येऽङ्गीकुर्वन्ति तेऽपि न भेदप्रतियोगित्वेन हेतुना
तदङ्गीकुर्वन्ति । अन्यथा तेषाम्मते सर्वेषामेव भेदप्रतियोगित्वेन
सत्यमिथ्यार्थविभेदाभावप्रसङ्गात् तस्मान्नानेनानुमानेन जगतः कल्पि-
तत्वसिद्धिरिति ।

ये तु - " अम्युपगम्याप्युक्तविधमपृथक्सिद्धत्वं जगत्सत्यत्वं
चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा कथमुपपद्यते इति वक्तव्यम् ।
मगवद्विग्रहगोपुरप्राकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभृति प्रति ब्र-
ह्मणः फारणत्वाभावेनोपादानत्वाभावादात्सत्त्वासम्भवो नात्म-
भूते तस्मिन् विज्ञातेऽपि तेषां विज्ञातत्वासम्भवात् । " इति ।

तत्रोच्यते - " येनाश्रुतेश्रुतं भवत्यमतं मतमि " त्यादिसिद्धि-
द्यामकरणगतमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यम् । " आत्मनि

खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति " इति
 मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारादत्र इदं सर्वं—इति श्रुतेन मतेन विज्ञातेन,
 इति चाध्याहारः । तथाच—येन श्रुतेनाश्रुतं श्रुतं भवति,
 येन मतेनामतं भवति येन विज्ञातेनाविज्ञातं भवति—
 इत्यर्थः । इदं सर्वमित्यस्य परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकामिति
 तदर्थः श्रुतेन येनाश्रुतमिदं सर्वं श्रुतं भवतीत्यादिरीत्याऽर्थो बोध्यः ।
 श्रुतेनेत्यस्य शाब्दबोधविशेषविषयेणेत्यर्थः । येनेति तृतीयार्योऽभेदः
 श्रुतपदार्थान्वयी । अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दबोधीय-
 विषयताशून्यमित्यर्थः । तस्य च सर्वपदार्थेऽन्वयः तथा च—
 स्थूलवस्थावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थू-
 लचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविशेषविषयतासूक्ष्माचिदचि-
 द्द्विशिष्टावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयाश्रयो भवतीति वाक्यार्थः ।
 अत्र च इदं सर्वमिति प्रत्यक्षविषयतया निर्दिष्टस्यैव कार्यभूतस्य
 जगतः कारणब्रह्मविज्ञानेन विज्ञातत्वं भवतीत्युच्यते इति । नित्य-
 विभूत्यादीनामप्रत्यक्षाणामकार्यभूतानां कारणब्रह्मविज्ञानेन ज्ञातत्वा-
 सम्भवेऽपि नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिः । छान्दोग्यगत-
 सद्विद्याप्रकरणे इदं सर्वमिति पदाभावेन मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारेण
 तत्पदाध्याहारान्नायमर्थो लभ्यते इति चेत् ? तर्हि तत्रैकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानमपि न प्रतिज्ञातम् । अपितु कारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानमा-
 त्रम् सर्वपदाभावात् । किंच—तत्रैकविज्ञाने न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्ति-
 प्रकरणे " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति प्रत्यक्षतया परिदृश्यमानं

जगत् इदमिति निर्दिश्य, तस्य प्रलये सद्रूपतापत्तिं प्रतिपाद्यान्तरं जगत्सृष्ट्यादिप्रतिपादनमुखेन तस्यैव सञ्चब्दवाच्यब्रह्मकारणता-मुपदिश्य दृष्टान्तप्रदर्शनादिना कारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानस्यैव प्रतिज्ञानात् पूर्वोक्त 'एवार्थो' लब्धो भवतीति नित्यविभूत्यादीनामकार्यभूतानां कारणविज्ञानेन विज्ञानासम्भवेऽपि नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञानुपपत्तिः ।

एतेन " ननु " इत्यारभ्य वियदादिवन्नित्यविभूत्यादीनाम-प्युत्पत्तिशंकासमाधानादिक्रमपि समाहितं वेदितव्यं तेषामनुत्पत्तावपि प्रतिज्ञानुपपत्त्येभावस्योपपादितत्वात् । " यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवतीति दृष्टान्ते यथैकमृत्पिण्डारब्धकार्याणामेव ग्रहणं तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मकार्यभूतानामेवं ग्रहणेनकार्यभूता-नां नित्यविभूत्यादीनां ज्ञाततायाः प्रतिज्ञाविषयत्वस्यैवाभावेनादोषात् ।

एतेनैव - " एवं च स्थूलसूक्ष्मचिद्विशिष्टग्रहण एककार-णत्वं कार्यत्वञ्चेति पक्षो निर्मूल इति सिद्धम् । "

इत्यपि निरस्तम् । प्रतिज्ञाविरोधादीनां परिहृतत्वेन तस्य पक्षस्य सम्यक् स्थापितत्वात् ।

विवर्तवादिनामेव च पक्षे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान-मनुपपन्नमिति तु पूर्वमेवोक्तम् । विवर्तकारणज्ञानेन विवर्तज्ञानं भवतीत्यभ्युपगमेऽपि वा ऽनादिसिद्ध्याया अविद्याया ब्रह्मकारणक-त्वाभावेन तज्ज्ञानेन ज्ञातत्वासम्भवे इति चात्र पुनरुच्यते ।

यत्तु - " चिदचितोः स्थूलत्वं सूक्ष्मत्वं कीदृशम् ? भणु-महत्परिमाणरूपमुत अत्यक्षयोन्मत्त्वतदभावकम् ? " नाद्यः,

अणोरचिदंशस्यैकत्वे निरवयवत्वेन महत्परिमाणवत्त्वानु-
पपत्तेः । उपपत्तौ वा चिदंशस्यापि महत्परिमाणवत्त्वापत्त्या
स्वसिद्धान्तविरोधोऽनित्यत्वं चापद्येयाताम् । ” इति ।

तत्रोच्यते - स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे परिमाणरूपे एव । अणुत्वं च
नास्मन्मते नैयायिकाद्यभिमतानुत्वरूपम् । अस्मन्मते जालकरन्ध्र-
विनिर्गत सौरालोकदृश्यमानत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यतिरिक्तपरमाण्व-
नङ्गीकारात् । “ अवयवमक्षरे लीयते । अक्षरं तमासि लीयते, तमः
परे देव एकीभवती । ” इति श्रुतिप्रतिपन्नतमस्त्वावस्थापन्नद्रव्यस्यैव
मूलप्रकृतित्वेन तस्या भगवत्सङ्कल्पलपानुरोधेन नानापरिणामवत्त्वस्य
प्रमाणसम्प्रतिपन्नतया तत्रापत्तेरयोगात् । केवलयुक्तिकल्पितार्थेष्वे-
तादृशापत्तीनां प्रदर्शनसम्भवेऽपि श्रुतिप्रतिपन्नार्थे “ श्रुतेस्तु
शब्दमूलत्वात् ” इत्युक्तरीत्यैतादृशाशङ्कानामयुक्तत्वात् । श्रुतेऽर्थे
यथा श्रुतिप्रतिपत्तव्यमिति हि वैदिकाः । प्रकृतेर्निरवयवत्वं सावयवत्वं
चेति कल्पद्वयमाक्षरेण मुनिरूपितम् । प्रमाणप्रतिपन्नेऽर्थेऽपि युक्तिप्रस-
रकल्पनायां गलस्यैव शीतलत्वं कथम्, अग्नेरेवोष्ण्यं कस्मात् ?
इत्याद्याशङ्कानामवतारप्रसङ्गात् । “ अत एव हि ” शक्तयस्तव-
पावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथो-
ष्णना ॥ ” इत्याद्युक्तं पुराणरत्ने । निरवयवस्यापि महत्परिमाणा-
ङ्गीकारे चिदंशस्यापि महत्परिमाणापत्तिरित्युपहास्यम् । निरवयव-
स्यापि ब्रह्मणो महत्परिमाणवत्त्वाङ्गीकारात् । “ एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यः ” इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नाणुपरिमाणवतश्चिदंशस्य युक्त्या-

भासेन महत्परिमाणवच्चापादनं च, पूर्वोक्तन्यायेनायुक्तम् ।

यत्तु - " चिदंशस्य चाणुत्वाभ्युपगमेन महत्त्वस्याङ्गीकारेऽ
नित्यस्यापत्या सिद्धान्तविरोधापत्तेः । " - इति ।

तन्न । अस्माभिर्जीवानामणुत्वेताभ्युपगतानां साक्षात्सम्बन्धेन
महत्त्ववच्चानभ्युपगमात् । आत्मधर्मभूतज्ञानस्य विमोत्सङ्कोचविका-
साङ्गीकारेण तद्वत्परिमाणमादायैव जीवानां स्थूलसूक्ष्मावस्थोप-
पादनात् ।

यदप्युक्तम् - " प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वाच्चिदंशे प्रत्यक्षवि-
पयत्वस्य कदाऽप्यभावेन चितिसूक्ष्मत्वस्थूलत्वयोर्वक्तुमश-
क्यत्वात् । " इति

तदपि, प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वानङ्गीकरात् । न च परमाणूनां
प्रत्यक्षापत्तिः, जालसूर्यमरीचिकास्यस्य त्रसरेणुशब्दवाच्यस्यैव पर-
माणुत्वेनेष्टापत्तेः । अस्माभिर्जीवेषु साक्षात्सम्बन्धेन महत्त्वानङ्गीकारेऽपि
धर्मभूतज्ञानगतसङ्कोचविकासानुसारेण स्थूलसूक्ष्मावस्थयोरुपपादनाच्च ।

एतेन - " नामरूपविभागानर्हत्वं सूक्ष्मशब्दार्थः " इत्यारम्योक्तं
सर्वमपि समाहितम् । नामविभागानर्हावस्थायासूक्ष्मावस्थारूपत्वेऽपि
तस्या अपि ज्ञानगतसङ्कोचावस्थावलम्बनेनैव निर्वाहात् ।

नामरूपविभागानर्हत्वस्य सूक्ष्मशब्दार्थत्वे विभागस्य भेदक-
रूपतया भेदस्य सार्वदिकत्वेन तदर्हताया उभयदशायामप्यविशिष्ट-
त्वात्स्थूलावस्थायामपि 'सूक्ष्मत्वव्यवहारापत्ति' रित्यपि न । नाम्ना
रूपेण च विभक्तव्यवहारानर्हत्वस्यैव नामरूपविभागानर्हत्वरूपतया
विभागस्य चास्मन्मते संयोगमव्येऽन्तर्भावितस्य भेदरूपत्वाभावेन

तस्य सार्वदिकत्वाभावात्सर्वदा विभक्तव्यवहाराभावात्स्थलावस्थायामपि सूक्ष्मत्वव्यवहारापत्तेरभावात् ।

यत्तु-“ किञ्च जिज्ञास्यमज्ञातं ब्रह्म सर्वथाऽसम्भावितं सम्भावयितुं 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रेण श्रुत्युक्तजगज्जन्मादिकारणत्वं लक्षणं प्रतिपादनीयम् । तत्र जगच्छब्देन स्थूलच्चिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म परिगृह्य तस्य कार्यत्वोपपादनद्वारा तत्कारणत्वेन ब्रह्म किमर्थं लक्षणीयम् ? किं ब्रह्म स्वस्य कारणं भवति न वेति संशयः पूर्वं प्रसक्तः ? येनैतादृशकार्यकारणभाव उच्यते । न खल्वनुन्मत्तः कोऽपि स्वस्य स्वयं कारणं भवति न वेति जिज्ञासते प्रतिपादयति वा । किंपुनस्तद् ब्रह्म यज्जिज्ञास्यामित्याशङ्क्या हि जन्माद्यधिकरणं प्रवृत्तम् । कार्यकारणावस्थयोर्ब्रह्मणोऽभिन्नत्वेनोभयावस्थस्यापि तस्य पूर्वमज्ञातत्वात्कार्यावस्थापन्नस्याऽसम्भावितस्य तस्यैव लक्षणत्वकथनमसङ्गतमेव । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति नाप्रसिद्धम्-अतो ब्रह्मण कार्यत्वप्रसाधनलक्षणत्वकथनमनुपपन्नम् । ” इति ।

तत्रोच्यते-“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्यनेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यतायां विहितेयाम् । किं पुनस्तद्ब्रह्म 'यज्जिज्ञास्यमुच्यते' इत्याशङ्क्या “ जन्माद्यस्य यतः ” इत्यनेन जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तच्च जगत्किंरूपमिति तु न तत्राधिकरणे विचार्यते । “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ” इत्यारभ्य ब्रह्मणो बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं तेजोबन्नादिपदार्थमृष्टिमुक्त्वा, तस्य 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुमविश्ये' त्योदिना जीवशरीरकपरमात्मानुपवेशपूर्वकं नाम-

रूपव्याकरणप्रतिपादनाद्विज्जीवविशिष्ट ब्रह्मैव तेजोऽवन्नादिरूप
जगदित्यवगम्यते । “ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनु प्रविश्य
सच्च त्यच्चाभवत् ” इति श्रुत्यन्तरेऽपि परब्रह्मण एव जीवशरीरक-
स्यानुप्रवेशेन सच्चद्राव उक्तः । तस्माच्चिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव जग-
दिति निश्चीयते जगच्छ्र यद्वा तद्वा भवतु । जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मे-
त्येतावदेव तेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । स्वस्य स्वयं कारणं भवति न
वेति न संशयो नापि तत्समाधानं तस्मिन्नधिकरणे भवति, यत्तु कार्या-
वस्थापन्नब्रह्मणः पूर्वमज्ञातत्वात्तत्कारणत्वस्य लक्षणत्वकथनमसङ्गत-
मिति । तन्न । वस्तुतो ब्रह्मपर्यन्तस्यैव जगच्छब्दार्थत्वेऽपि वेदान्त-
ज्ञानवता तादृशजगच्छब्दार्थज्ञानसम्भवेन लक्षणज्ञानमम्भवात् ।
अपरिचितवेदान्तानां ब्रह्मविशेषणीभूतचिदचिन्मात्रं जगद्बुध्यताम् ।
तावन्मात्रकारणतारूपेणैव जगत्कारणत्वबोधसम्भवेन लक्षणज्ञानोप-
पत्तेः । इयमेव गतिर्जगच्छब्देन ब्रह्मभिन्नस्यैव ग्रहणमभ्युगच्छता
पक्षेऽपि स्वीकर्तव्या । अन्यथा जीवानामप्यदृश्यमानत्वेन जगच्छ-
ब्दान्तर्भावोऽपि ज्ञानासम्भवात्तावन्मात्रकारणत्वमप्यप्रसिद्धं लक्षणं
न भवितुमर्हति । स्थूलचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं जगच्छ-
ब्दार्थत्वं च पूर्वमुपपादितमेवेति नात्रासम्भावितं किमपि । ब्रह्मणः
कार्यत्वप्रसाधनपूर्वकं लक्षणत्वं नात्र सूत्रे कथ्यते, अपितु परिदृश्य
मानस्य जगतो यस्य कस्यापि सत्. कारणत्वमात्रं लक्षणं कथ्यते
तेन न काचिदनुपपत्तिर्नाम ।

यत्तु - “ कार्यत्वं वास्तवमुत कल्पितम् । आद्ये चिदचि-

। द्वेषस्य ब्रह्मोपादानकत्वमभ्युपगच्छतां भगतां मते उपादानोपादेययोः कारकव्यापारार्थवत्वाय भेदस्याङ्गीकर्तव्यतया तदनुरोधेन ब्रह्मण्यपि भेदप्रसङ्गेनैकमेव ब्रह्मोभयावस्थं भवतीति सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गः - इति ।

तत्रोच्यते - कल्पितत्ववास्तविकत्वकथा नास्माकं मते वस्तविकमेवास्माकं मते कार्यत्वम् । उत्पत्तिविनाशादयः कारणभूतस्य द्रव्यस्यावस्थाविशेष एव । द्रव्यस्य तत्तदवस्थत्वं कारकव्यापारार्थत्तमिति तस्य सार्थकता । अवस्थाश्रयद्रव्यस्य तु कार्यकारणावस्थयोरैक्यमेव न भेदः । मृदद्रव्यस्यैकस्यैव घटत्वकपालत्वचूर्णत्वाद्यवस्थामुत्पद्यमानास्वप्यनुवर्तमानतादर्शनात् । सर्वमिदमुक्तमारम्भणाधिकरणभाष्ये - " यदुक्तं सत्यामेव मृदि घटो नष्ट-इति व्यवहारात्कारणादन्यत्कार्यमिति । तदुत्पत्तिविनाशादीनां कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वाम्युपगमादेव परिहृतम् । तत्तदवस्थस्यैकस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि च कार्याणीति युक्तम् । द्रव्यस्य तत्तदवस्थत्वं कारकव्यापारार्थत्तमिति तन्म्यार्थवत्त्वम् । " इति । तथा च ब्रह्मणः कार्यकारणावस्थयोरैकत्वेप्यवस्थोत्पत्त्या कारकव्यापारसार्थक्याद्भेदप्रसङ्गभावेनास्मत्सिद्धान्तमङ्गस्य नास्ति प्रसङ्गशोऽपि । उपादानोपादेययोर्भेदस्यावश्यकताकथनं त्वसत्कार्यवादिनामेव शोभते ।

। यत्तु - " स्वे यदि स्वजन्यं स्यात् तदा स्वभिन्नं स्यात् " इति तर्कमदर्शनम् । तत् मृदः कारणभूतस्यैव घटरूपेण जन्यत्वदर्शनात्प्रेत्यक्षपराहतस्तर्क इत्युक्तमेव ।

यत्तु — “ एवं चे ” त्यारभ्य, धर्मान्यथाभावस्यापि स्वरूपा
 न्यथाभाव एव पर्यवसानात् परमेश्वरो ऽनित्य-विकारास्पदत्वात्
 इति शक्यमनुमातुमिति पूर्वोक्त्यैव पुनरुक्तम् । तद्वद्व्यु-
 न्यथाभावधर्मान्यथाभावयोर्विभेदस्य पूर्वमेव निरूपिततया, ब्रह्मण्यु-
 भयोरपि तयोरभावस्य च निरूपिततया साक्षात्सम्बन्धेन
 विकाराभावेनानित्यत्वानुमानासम्भवात् । अत्र वक्तव्यं सर्वमपि
 पूर्वोक्तं न पिष्टपेषणं क्रियते ऽत्र ।

एतेन — पूर्वोक्तानुमाने साक्षात्सम्बन्धेन परिणामरूपविकारवत्त्व-
 स्योपाधित्वं परिहाररुद्धुक्तमयुक्तमित्युक्तमपास्तम् । ब्रह्मणि साक्षा-
 त्सम्बन्धेन परिणामाभावस्य पूर्वं निरूपितत्वात् ।

यदपि — “ वस्तुतः ऽप्याध्युद्भावनं लेखकस्याज्ञानमूलकमेव
 शास्त्रिमहाशयेन हि विकारिवैशिष्ट्यस्य स्वरूपतादात्म्यसम्बन्धरूप-
 त्वे विकारित्वेन सावयवतया ऽनित्यत्वापातादित्युक्त्वेदमनुमानं प्रद-
 र्शितम् । तास्मिन्ननुमाने साक्षात्सम्बन्धेन परिणामवत्त्वस्योपाधित्वकथन
 पक्षे साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनं च कथं शोभते ” — इति ।

तदपि न ब्रह्मनिष्ठस्य विकारिवैशिष्ट्यरूपस्य विकारस्य स्वरू-
 पत्वे वा तादात्म्यसम्बन्धरूपत्वे ऽपि वा तस्य परिणामरूपत्वाभावेन,
 साक्षात्सम्बन्धेन ब्रह्मणि परिणामरूपविकाराभावेन तादृशोपाधेः सा-
 धनाव्यापकत्वकथनस्य सुसङ्गतत्वात् विकारिवैशिष्ट्यं च विकारिसं-
 योगविशेषरूपमिति च पूर्वमेवोक्तम् ।

परमेश्वरो ऽनित्यः विकारास्पदत्वादिति स्वप्रदर्शिते ऽनुमाने

यसु - "सङ्कोचविकासयोरनित्यत्वापादकत्वं । नास्तीति-
 फथनं च स्वभाष्यविहङ्गं यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रज्ञाप्रतारण-
 मात्रं च, भवद्भाष्यकारेण हि जीवस्य पुच्छिकाशरीरपरिमाणस्य
 गजादिशरीरेष्वकात्स्न्यमिति दोषमुद्गाह्य सङ्कोचविकासा-
 भ्यामुक्तदूषणाभावशङ्कनयां—' नच पर्यायादप्यविरोधो विकारा-
 दादिभ्यः, इति सूत्रेण, विकारतत्प्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रस-
 फ्त्या जैनमते जीवस्येव धर्मज्ञानस्यापि सङ्कोचविकासशालि-
 नो घटादिघटनित्यत्वस्य प्रतिष्ठापनात् । " इति ।

तत्रोच्यते - जीवानां शरीरपरिमाणत्वाङ्गीकारे हस्यादिशरीरे-
 ऽवस्थितस्यात्मनस्ततो न्यूनपरिमाणे पिपीलिकादिशरीरे प्रविशतो-
 ऽल्पदेशव्यापित्वेनापूर्णता प्रसज्यते - इति " एवं चात्माऽकात्स्न्यम् "
 इति सूत्रेणोक्तम्, तदुपरि आत्मनस्तसङ्कोचविकासरूपावस्थाङ्गीका-
 रान्नायं दोष इत्याशङ्कयां " नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः "
 इत्यनेन दूषणमुच्यते । आत्मस्वरूपस्य सङ्कोचविकासङ्गीकारे ज-
 न्मनाशादिविकारतत्प्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रसक्तेर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्ग
 इति तस्मिन्नाभिप्रेतोऽर्थः । अत्रेदं बोध्यम् - तपनात्परत्नालोकादीनां
 स्थिरधर्मिर्धर्मभूतानां सङ्कोचविकासवतामपि यावद्धर्मिसम्बन्धं विनाशो
 नोपलभ्यते । आश्रयनाशे सत्येव नाशो भवति । यस्य स्वरूपमेव
 सङ्कोचविकासशालि, तस्य धर्मिणस्तसङ्कोचविकासवतो जन्मनाशा-
 दिविकारवच्चमवर्जनीयमनित्यत्वं च । घटादीनां तथाविधानां
 तथात्वोपलम्भात् । एवं च नित्यजीव स्वरूपाश्रितधर्मभूतज्ञान-
 स्यापि सङ्कोचविकासशालिनोऽप्याश्रयस्वरूपस्य नित्यत्वान्न विनाशा-

जडत्वस्योपाधिमाशङ्क्य धर्मभूतज्ञानप्रकाशान्तर्भावेन साध्याव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमित्युक्तं विश्वेश्वरशास्त्रिणा परिहारकृता तु प्रकाशाख्यः कश्चनातिरिक्तो धर्म एव नास्तीति न साध्याव्यापकत्वमित्युक्तम् । अत्राह खण्डनकारः—

“ स्फुरणस्वरूपस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण तत्रैव त्वदीयोपाधेः साध्यव्यापकत्वासम्भवात् । त्वयैव रूपप्राक्षरेण व्यवहारानुगुण्यरूपस्य तस्य धर्म्यतिरिक्तस्य स्वीकारात् । धर्म्यनतिरिक्तत्वेऽपि सङ्कोचविकाससत्त्वेनानित्यत्वस्यापि सत्त्वावुपाधेस्साध्याव्यापकत्व एव विश्रामात् । ”— इति ।

अत्र धूमः— धर्मभूतज्ञानस्थे नित्यत्वमस्मदभ्युपगतम् । सङ्कोचविकासवत्ये तस्य स्तः । तस्य प्रकाशो व्यवहारानुगुणता, नातिरिक्तो धर्मः । इत्थं च सति प्रकाशाख्ये धर्मे जडस्यानित्यत्वाव्यापकत्वोपपादनं कथं सङ्गच्छते । व्यवहारानुगुण्यमित्युक्तत्वात्तस्य धर्मत्वं स्वीकृतमिति खण्डनकारो वदति, तच्च धर्मिस्वरूपं नातिरिक्तमिति वयं वदामः । धर्मिस्वरूपं चाजडम् । तथा चि कथं तदवच्छेदेन साध्यव्यापकत्वं जडत्वस्य । अन्धकारावस्त्रितो घटो न प्रकाशते । स एव सूर्यालोके सति प्रकाशते । तत्र सूर्यालोकाभावदशायां धर्मिस्वरूपातिरिक्तः कोऽपि नवीनः प्रकाशाख्यः पदार्थो नोत्पन्नः केनाप्यनुभूयते । व्यवहारानुगुण्यमात्रं सम्पाद्यते तस्यालोकेन । तद्देवात्रापि ज्ञानस्य कदाचिद्व्यवहारानुगुण्यं भवति कदाचिन्न भवति । तावताऽतिरिक्तपदार्थाङ्गीकारो न युक्तः तस्मान्जडत्वस्य साध्यत्वव्यापकता ऽपि प्रतिपक्षिते भवत्येव, इति ।

यस्तु - "सङ्कोचविकासयोरनित्यत्वापादकत्वं । नास्तीति-
कथनं च स्वभाष्यविरुद्धं यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रज्ञापतारण-
माश्रं च, भवद्भाष्यकारेण हि-जीवस्य पुत्तिकाशरीरपरिमाणस्य
गजादिशरीरेष्वकात्स्न्यमिति दोषमुद्गाह्य सङ्कोचविकास-
भ्यामुक्तदूषणाभावशङ्कायां—' नच पर्यायादप्यविरोधो विकार-
रादिभ्यः, इति सूत्रेण, विकारतरप्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रस-
क्त्या जैनमते जीवस्येव धर्मज्ञानस्यापि सङ्कोचविकासशालि-
नो घटादिघदनित्यत्वस्य प्रतिष्ठापनात् । " इति ।

तत्रोच्यते - जीवानां शरीरपरिमाणत्वाङ्गीकारे हस्त्यादिशरीरे-
ऽवस्थितस्यात्मनस्ततो न्यूनपरिमाणे पिपीलिकादिशरीरे प्रविशतो-
ऽल्पदेशव्यापित्वेनापूर्णता मसज्यते - इति " एवं चात्माऽकात्स्न्यम् "
इति सूत्रेणोक्तम्, तदुपरि आत्मनस्सङ्कोचविकासरूपावस्थाङ्गीका-
रान्नायं दोष इत्याशङ्कायां " नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः "
इत्यनेन दूषणमुच्यते । आत्मस्वरूपस्य सङ्कोचविकासङ्गीकारे ज-
न्मनाशादिविकारतरप्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रसक्तेर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्ग
इति तत्सूत्राभिप्रेतोऽर्थः । अत्रेदं बोध्यम् - तपनातपरत्नालोकादीनां
स्थिरधर्मिधर्मभूतानां सङ्कोचविकासवतामपि यावद्धर्मिसम्बन्ध विनाशो
नोपलभ्यते । आश्रयनाशे सत्येव नाशो भवति । यस्य स्वरूपमेव
सङ्कोचविकासशालि, तस्य धर्मिणस्सङ्कोचविकासवतो जन्मनाशा-
दिविकारवन्धमवर्जनीयमनित्यत्व च । घटादीनां तथाविधानां
तथात्वोपलम्भात् । एवं च नित्यजीव स्वरूपाश्रितधर्मभूतज्ञान-
स्यापि सङ्कोचविकासशालिनोऽप्याश्रयस्वरूपस्य नित्यत्वान्न विनाशा-

दिप्रसङ्गः । जीवस्वरूपस्यैव सङ्कोचविकासाङ्गीकारे तु तस्य जन्म-
नाशादिविकारवन्धमनित्वत्यं च घटादिवदेव प्रसज्यत इति ।

इदमत्र तत्त्वम्—अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन नाशं प्रति अपृथक्सि-
द्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वमनुभवा-
नुरोधादङ्गीकार्यम् ! तपनातपरत्नालोकादीनां सङ्कोचविकासेवतामपि
यावदाश्रयसम्बन्धं विनाशादर्शने नैतादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव-
कल्पनस्यावश्यकत्वात् एतादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाङ्गीकारेणैव
च नैयायिकादिभिर्नित्यगतैकत्वादीनां नित्यत्वं संरक्षणीयम् । तैः
प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतास-
म्बन्धेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात् तथा च प्रकृते
धर्मज्ञानस्य सङ्कोचविकासशालिनोऽपि नविनाशापत्तिः । प्रतिबन्ध-
कसद्भावात् । जीवस्वरूपस्य सङ्कोचविकासाङ्गीकारे तु तस्य विना-
शादिकमवर्जनीयमिति । “ ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविक-
धर्मत्वेन नित्यम् ” इति भगवान् भाष्यकारः । “ नच पर्यायादप्य-
विरोधो विकारादिभ्यः ” इति सूत्रभाष्यटीकायां धर्मभूतज्ञानानित्य-
त्वाक्षेपपूर्वकमित्यभेद समाहितं वर्तते । तथा च तत्रत्या टीका—“ ननु
त्वन्मते धर्मभूतज्ञानस्य सङ्कोचविकासाभ्युपगमे कथं नित्यत्वादि ?
स्वरूपेण नित्यस्य वस्तुनो निरुपाधिकधर्मत्वादिति ह्यमः ” । इति ।
तस्मान्नास्माकं मते धर्मभूतज्ञानस्य सङ्कोचविकासशालिनोऽपि
घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्ग इति ।

पठु—“ सङ्कोचविकासावयवविनाशोत्पत्तिरूपौ, तत्कथं

सङ्कोचविकासादिधर्मकस्य नित्यत्वं स्यात्' - इति ।

तन्न । तपनातपमणिकिरणादीनां सङ्कोचविकासयोरवयवविनाशोत्पत्तिरूपत्वाददर्शनात् । अन्यथा प्रतिक्षणं सङ्कोचविकासयोर्जायमानयोर्विशीर्णावयवकत्वेन तपपनादीनां प्रतिक्षणविनाशमसङ्गात् । एतेनेतत्सम्बन्धिनोऽन्येऽपि प्रसङ्गा 'निरस्ता वेदितव्याः । सङ्कोचविकासयोर्जायमानयोरवयवविनाशोत्पत्त्योरङ्गीकारे सति प्रतिक्षणं नवनवद्रव्योत्पत्तिप्रसङ्गादेव ।

यत्तु - " एवंभूतधर्मभूतज्ञानाश्रयत्वं ज्ञानरूपस्य धर्मिणः । एतत्तान्त्रिकसम्प्रदायविदुषं । तथा विभुरूपधर्मस्याश्रयत्वमणोः । विभुनस्सङ्कोचविकासवत्त्वं च । " इति ।

तन्न । ज्ञानरूपस्यैवात्मनो " विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयान् "

" जानात्वेवायं पुरुषः " इत्यादिभिः प्रमाणैर्ज्ञानाश्रयत्वप्रतिपादनेन यद्योप्रमाणमभ्युपगच्छतामस्माकं यत्किञ्चित् तान्त्रिकसम्प्रदायविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । तेजोद्रव्यस्य दीपादेः प्रभाख्यतेजोद्रव्याश्रयत्ववत्तदुपपत्तेश्च । " एषोऽणुरात्मा " इत्यादिभिरात्मनोऽणुत्वस्य " सर्वं ह वश्यः पश्यती " त्यादिभिर्धर्मभूतज्ञानविभुत्वस्य च प्रमाणप्रतिपन्नत्वेन तत्र केवल्युक्तेरकिञ्चित्करत्वात् । " न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते " इत्यादिभिर्धर्मभूतज्ञानस्य नित्यतालाभेन सङ्कोचविकासस्वीकारमन्तरा नष्टमुत्पन्नमित्यादिव्यवहारनिर्वाहासम्भवेन तथा स्वीकारात् ।

यदपि - " धर्मस्य ज्ञानरूपत्वाद्ङ्गीकारे धर्मिणो ज्ञानरूपत्वाद्ङ्गीकारे किमपि प्रयोजनं न पश्यामः । " इति ।

तदपि न । प्रयोजनानुसारेणास्माभिरस्यार्थस्य कल्पने प्रयो-
जनाभाववर्णनस्य युक्तत्वेऽपि यथाप्रमाणमभ्युपगच्छतां प्रयोजनाभाव-
स्याकिञ्चित्करत्यात् ।

यदपि—“ जडत्वस्य साध्यव्यापकत्वसाधनं तु न प्रमाण-
पदधीमधिरोहति । ”— इति ।

तदपि न । तत्र दोषस्याप्रदर्शनेनानित्यानां सर्वेषां जडत्वद-
र्शनेन च प्रमाणपदव्यारोहणात् ।

यच्च— द्वितीयविरोधाभाससमर्थनाय प्रवृत्तेन खण्डनकारेणो-
क्तम्—“ सोऽपि कोलाहलमात्रपर्यवसाय्येव ” इत्यादि । तदिदम-
युक्तम् । कृतिमन्वमात्रेणात्मनस्स्वरूपान्यथाभावप्रसङ्गः । नैयायिका-
दिभिरप्यात्मनः कृतिमन्वमभ्युपगच्छद्भिर्न स्वरूपहानिरुद्धाविता ।

यत्तु—“ कृतेरपि धर्मत्वेन तस्यानित्यत्वानभ्युपगमात् परि-
णामभूतत्वस्यैव वक्तव्यत्वेनात्मगतत्वाङ्गीकारे, आत्मपरिणाम-
रूत्वमवश्यं वक्तव्यम् ।

इति खण्डनकृतोक्तम् । तत्रेदं विचार्यते । नित्यत्वानभ्युप-
गमात्परिणामभूतत्वस्यैव वक्तव्यतयेति वदतोऽनित्यत्वे परिणामभू-
तत्वव्याप्यत्वमाभिप्रेतं भवति । तर्हि व्यस्मार्पादसौ निजसमयम् ।
अविद्या खल्व्वात्मैक्यापरोक्ष्याविनाश्या । सा न कस्यचित्परिणतिः ।
यदि च नित्यत्वशब्देन प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति, ध्वंसाप्रतियोगित्वं
विवक्ष्यते ? किं तेन ? अविद्या तादृशनित्यत्वाभाववत्येव । ननुक्तं
नित्यत्वानभ्युपगमादीनि । आशयस्तु जन्यत्वांभावानभ्युपगमादित्ये-

वेति चेत् ? मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् । नहि प्रयुक्तोऽयं शब्दोऽभिप्रेतमर्थं
गमयति । किंच—रूपादिजन्यमपि विनाश्यपि न कस्यचित्परिणतिः ।
द्रव्यत्वाम्युपगमादित्यपि पूर्यत इति चेत् ? पूर्यतां नामेतः परम् ।
इदानीं तु प्रकीटते लेखे गर्त एव अहो वाक्यग्रथनकौशलम् ।

यदपि—“ आत्मगतत्वाङ्गीकारे आत्मपरिणामरूपत्वमवश्यं
वक्तव्यम् ”—इति ।

तदप्यसत् । कृतिरात्मनो धर्म इत्येतावता कथमात्मपरिणा-
मरूपता तस्या आपद्येत । नहि धर्मधर्मिणोरभेदस्तस्मत्तः । तस्मा-
त्कृतिरात्मागताऽप्यात्मनो न परिणतिः । ननु मृत्पिण्डगतो हि घटः
परिणामभूतो मृत्पिण्डस्यैव, कनकगतानि कटकमकुटादीनि कनक-
परिणामभूतानि दृष्टानि । मैवम् । नहि घटादयो मृत्पिण्डगताः ।
नचाऽवयवावयविनोराधाराधेयभावः परंतु तादात्म्यमेव । ननु
प्रागुपादाने विद्यमानस्यैव कार्यस्य पश्चादाविर्भाव इति खलु सत्कार्य-
वादः । यदि घटादयो न मृत्पिण्डादौ, कथमेतदुपपत्तिरिति चेत् ?
हन्त भगवद्रामानुजसिद्धान्तानभिज्ञस्य मापितम् । सत्कार्यवादस्वरूपं
श्रीभाष्ये निपुणमुपपादितम् । कापिलवासनावासितेन तु स्वैरमुद्धोष्यते
किमपि । नात्र मृत्पिण्डघटयोरिवाधाराधेयभावोऽपि । ननु—‘कृतेरपी’
त्यादिना ‘ आत्मगतत्वाङ्गीकार ’ इत्यन्तेन कृतेः परिणामरूपत्व-
मात्मधर्मत्वं चेत्युपपादितम् । तथाविधकृतेरात्मपरिणामत्वापादकं
तु “ पूर्वं हि’ स्वरूपान्यथाभावधर्मान्यथात्वविकारिवैशिष्ट्यस्वरू-
पाणां विकाराणामेकरूपत्वस्यैव व्यवस्थापितत्वेन जीवे धर्मान्यथा-

त्वस्य च त्वेयाङ्गीकृतत्वेन " इत्येतदन्तेनोपपादितम् । तदविचार्य
 क्रियमाणं पश्चात्तन्वाक्यदूषणं साहसमेव व्यनक्तीति चेत् ?
 तद्विचार्यमाणं विशेषतो हानय एव खण्डनकारस्य । तथाहि—
 स्वरूपान्यथात्वधर्मान्यथात्वविकारिवेशिशिष्टरूपविकारत्रयस्यैकरूप-
 त्वेन जीवे धर्मान्यथात्वस्वीकारेण च कस्यनित्पारिणतिभूताया आत्मध-
 र्मभूतायाः कृतेरात्मरिणामत्वापादनं कथम् ? । त्रयाणां विकाराणां
 विकारत्वेनैव हि साम्यम्, नतु स्वरूपान्यथाभावत्वादिना । तथात्वे
 खलु तद्युज्यते । धर्मान्यथाभावस्यापि स्वरूपान्यथाभावरूपत्वं तु
 निरस्तं प्रागेव । यत्तु, " यदि कृतेर्नित्यत्वमभविष्यत् आत्मधर्मत्वं वा
 नामविष्यत्, तर्हि नात्मपरिमाणरूपत्वं तस्याभविष्यत् " इति । तत्
 किं यो यस्य धर्मोऽनित्यश्च स तत्पारिणाम इति कोऽपि नियमो
 भवति ? घटधर्मभूतस्यानित्यस्य घटरूपस्य घटपरिणामत्वं न दृश्यते
 तत्कुतो हेतोः ?

यदुक्तं—तृतीयविरोधपरिहारं स्पष्टयता खण्डनकारण-

" धर्मज्ञानस्यात्मशब्दार्थत्वं स्वीक्रियते न वा ? यदि स्वीक्रि-
 यते तर्हि आत्मनो विभुत्वमणुत्वं चोक्तमिति ध्याघातेन
 पूर्वापरविरोधः प्रसज्येत । " — इति ।

तत्रेदमुत्तरम्—धर्मभूतज्ञानस्यात्मशब्दार्थत्वं न स्वीक्रियते इति ।
 परिहार एवायमर्थ उक्तः । " आत्मा हि धर्मो, स च यद्यपि ज्ञान-
 रूपः । अद्यापि तस्य धर्मज्ञानशब्दितत्वं नास्मत्सिद्धान्ते । धर्मभूत-
 ज्ञानं ह्यात्मनो धर्मिणो धर्मनयाऽस्माभिस्स्वीकृतम् । " इत्यादिना ।
 तथा चात्मनोऽणुत्वमात्रमेव । धर्मभूतज्ञानस्यैव विभुत्वम् ।

यदप्युक्तम्—“यदि न स्वीक्रियते तर्हि जैनमते ये दोषास्ते भवता स्वपक्षे प्रसज्यमाना न परिहर्तुं शक्यन्ते । सूत्रकृता हि शरीरपरिमाण आत्मेति पक्षे क्रमेण पुत्तिका-शरीरस्थस्यात्मनो गजादिशरीरप्राप्तावकात्स्न्यदोषः प्रदर्शितः आत्मशब्दार्थस्याणुत्वे सुतरामकात्स्न्यं प्रसज्येतेति धर्मज्ञानद्वारैव स दोषः परिहर्तव्य” इति ।

तदिदमसारम् । आत्मनोऽणुत्वेऽप्यात्माकात्स्न्यदोषप्रसक्तेर-भावात् । “ एव चात्माकात्स्न्यम् ”—इति सूत्रे विवक्षितमात्मनो-ऽकात्स्न्यम्—अपरिपूर्णत्वरूपम् । तच्चैव प्रसज्यते जैनमते—आत्मनः शरीरपरिमाणत्वे, हस्तिशरीरेऽवस्थितस्यात्मनस्ततो न्यूनपरिमाण-शरीरप्रवेशे सति शरीरपरिमाणत्वसम्पत्तये आत्मैकदेशस्य तत्रामात-स्तच्छरीराद्वहिर्गवावस्थानमावश्यकमित्यकृत्स्नता—अपरिपूर्णता भवतीति । न चास्माकं मते शरीरपरिमाण आत्मा । येनैवमधिकपरिमाणस्य सतो न्यूनपरिमाणशरीरप्रवेशप्रयुक्तमकात्स्न्यं प्रसजेत् । अपि त्वणु-परिमाण एव सदा । अणुत्वेवात्माल्पशरीरान्महच्छरीर वा महतोऽल्प वा प्रविशन् स्वरूपेणैव प्रविशति । नचात्मनःशरीरपरिमाणत्व-सम्पादनाय न्यूनाधिकभावः कल्पनीय । एव चाकात्स्न्यपरिहारो धर्म-ज्ञानद्वारा कर्तव्य इत्यनुपपन्नम् । कृत्स्ननिरवशेषशब्दौ पर्याय-तया प्रयुज्यमानौ दृष्टौ, कृत्स्नमानय—निरवशेषमानयेति समानार्थ-तया प्रयोगात् । तत् कात्स्न्यं चेन्निरवशेषत्वम्—अकात्स्न्यं सावशेष-त्वरूपं भवति । तथा चात्मनोऽकात्स्न्यं नाम सावशेषत्वमेव । तच्चा-धिकपरिमाणस्य सतो न्यूनपरिमाणशरीरप्रवेशे सति कस्यचिद्भाग-

स्यावशेषाद्भवति । नतु न्यूनपरिमाणस्याधिकपरिमाणशरीरप्रवेशे । तदाहि शरीराक्कात्स्न्यं स्यात् । आत्मना न्यूनपरिमाणेनाव्याप्तस्य शरीरांशस्य सावशेषत्वात् । अत एव च सूत्रस्यास्य ' पुत्तिकाशरीरस्यस्यात्मनो हस्तिशरीरं प्रविशतोऽकात्स्न्यं भवतीति व्याख्यानमुपेक्षणीयम् । इदं च शरीरपरिमाणत्वमङ्गीकुर्वतां मते प्रसज्यते । अस्माकं त्वणुपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छतां शरीरस्य हृदयस्थाने स्थितमङ्गीकुर्वतां एकदेशस्थस्यापि तस्य " गुणाद्बालोकवत् " इति सूत्रोक्तप्रक्रियया ज्ञानद्वारा सकलशरीरावच्छेदेन सुखदुःखोपलब्धिं समर्थयेतां नायं दोषः प्रसज्यते ।

यत्तु—“ तथा सति सर्वाङ्गीणसुखदुःखाद्युपलभ्यमानत्वं धर्मस्यैव न धर्मिण इत्यापत्त्या अणोर्जीवस्यान्ध्यप्रसङ्गेन ' यथाप्नोपि यदादत्ते यथात्ति विषयानिह' इत्यादिस्मृत्युक्तात्मलक्षणस्य धर्म एव सद्भावाद्धर्मिण्यभावाच्च नाणोरात्मत्वं स्यात् । ”—इति ।

तन्मन्दम् । सूर्यदीपादीनां आतपादिद्वारा तापादिकर्तृत्ववदात्मनो ज्ञानद्वारा सुखदुःखाद्युपलब्धत्वस्योपपत्तेः । अन्यथा तत्रापि आतपादीनामेव तापादिकर्तृत्वं न सूर्यादेरित्यापत्तौ " यामिरादित्यस्तपति रश्मिभिः " इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः । तत्र आतपादीनां साधनमात्रत्वेऽत्रापि तथात्वसम्भवात् । अणुपरिमाणस्याप्यात्मनश्शरीरान्तर्व्याप्तेर्विषयादनादेश्च सम्भवेन स्मृत्युपरोधाभावाच्च ।

“ पद्यम्भूतस्य च ज्ञानस्य सङ्कोचविकासावभ्युपगच्छता जैनवदात्मनोऽपि शरीरपरिमाणत्वमेव स्थापितम् । अभि-
ज्ञत्वात् ”

इत्यपि मन्दम् आत्मनस्तद्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य च भेदव्यवस्था-
पनात्, धर्मभूतज्ञानस्यापि कृत्स्नशरीरव्यापिनस्तसङ्कोचविकासाङ्गीका-
रमात्रेण शरीरपरिमाणत्वाभावस्य पूर्वमेव निरूपितत्वात् । आत्म-
नश्शरीरपरिमाणत्वप्रसक्तेरेवाभावात् ।

“ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ” इति सूत्रभाष्ये
सङ्कोचविकासयोर्विकारित्वानित्यत्वापादकत्वकथनं तु स्वरूपगतसङ्को-
चविकासाभिप्रायकं नतु नित्यस्वरूपाश्रितधर्मगतसङ्कोचविकासाभि-
प्रायकमिति प्रथमविरोधपरिहारसमर्थनावसर एव निरूपितमिति
तदुपपत्त्येन ”

“ इत्यादिभाष्येण सङ्कोचविकासावत्वस्य विकारित्वा-
नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गकत्वस्योक्तत्वात् ”

, इत्यादिना यदुक्तम् । तद् दूरापास्तम् ।

यत्तु “ भवद्भाष्येणापि धर्मधर्मिणोरभेद एव प्रतिभासते ।
एवं हि भाष्यम् - ‘ एतदुक्तं भवति यथा एकमेव तेजो-
द्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते । यद्यपि प्रभाप्रभावद्रव्यगुण-
भूता, तथापि तेजोद्रव्यमेव । न शौक्यादिवद्गुणः । स्वाश्र-
यादन्यत्रापि वर्तमानत्वाद्रूपवत्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव । एव-
मात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक इति । चिद्रूपता च स्वय-
म्प्रकाशता । ’ इति । अत्र हि ‘ एकमेव तेजो द्रव्यम् ’ ‘ तेजो-
द्रव्यमेव ’ ‘ नार्थान्तरम् ’ इत्यादि शब्दैः प्रभाप्रभावतोरभेदः
स्पष्टं प्रतिभासते । इतरथा ‘ एकमेव ’ इतिशब्दस्यासाङ्ग-
त्यप्रसङ्गात् । ‘ एवमात्मा चिद्रूप एव चैतन्यगुणक ’ इति

शब्देन दीपदृष्टान्तेन धर्मधर्मिणोरभेदं सूचयति भाष्य-
कारः—इत्यादि ।

तन्मन्दम् । यथा घटशरावदीपादयस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भिन्नास्त-
न्तोऽपि मूढ्व्यमेव । नार्थान्तरम् । तथा प्रभाप्रभावन्तावपि तेजो-
द्रव्यमेव नार्थान्तरम् । अत्र चोभयोस्तेजस्त्वजात्यनुवृत्तिमात्रमभिप्रे-
तम् । न तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृभेदाभावोऽपीति स्पष्टम् ।
एवमेव च आत्मतद्धर्मभूतज्ञानयोः परस्परं तत्तद्व्यक्तित्वेन भिन्नयोरपि
ज्ञानत्वमविशिष्टम् । ज्ञानत्वं च स्वयम्प्रकाशत्वम् । इदमेव च भाष्य-
तात्पर्यम् । नतु धर्मधर्मिणोर्व्यक्तयैक्यमप्यभिप्रेतम् । “यद्यपि प्रभा-
प्रभावद्रव्यगुणभूता तथापि तेजोद्रव्यमेव ” इति वाक्येन हि
प्रमायाः प्रभावतो द्रव्यस्य गुणभूतत्वं-विशेषणीभूतत्वं स्पष्टमेवोच्यते ।
उभयोरपि प्रभाप्रभावतोरैकजातीयद्रव्यत्वाभिप्रायेण तु “ तेजो-
द्रव्यमेव ” इत्युक्तम् । न त्वद्रव्यभूतं नापि तेजोभिन्नद्रव्यमिति
चाभिप्रायः । तस्मादेतद्भाष्यावष्टम्भेनास्मन्मते धर्मधर्मिणोरभेदस्या-
ङ्गीकृतत्ववर्णनमयुक्तमेव ।

यत्तु-प्रमायास्सङ्कोचविकासावस्थयोः परिमाणरूप-
त्वाभावं परिहारंरुदुक्तमाक्षिणन् रुण्डनकारः प्राह-“मान-
व्यवहारसाधारणकारणं हि परिमाणम् । यादृशमानव्यव-
हारो जायते तद्वृत्तपरिमाणमेव स्वीकर्तव्यम् ।”—इति ।

तत्र दूमः-परिमाणं कादाचित्कं न भवत्यौपाधिकं वा
अपितु द्रव्यस्यानौपाधिकस्यानौपाधिकश्च धर्मः । अतएव सङ्कोचविका-
सावस्थयोः परिणामरूपत्वं न भवति । अन्यथा दशहस्तदीर्घस्य

सर्पस्य कुण्डलितस्याल्पपरिमाणत्वं प्रमृतस्याधिकपरिमाणत्वं च स्यात् ।
दशहस्तदीर्घं किमप्यान्तरीय सङ्कोचितमेकहस्तादि दीर्घं स्यात् ।
तथात्वे प्रतिदिनमापणेषु विक्रीयमाणनाम्पीताम्बरादीना सङ्कोचिताना
दशहस्तत्त्वादिव्यवहारो न स्यात् । स्याच्चैकहस्तदीर्घमान्तरीय-
मिदमिति ।

यत्तु-“ तथा सति उत्पद्य द्वित्रक्षणमवस्थायोपरत्तस्य
घटस्य निष्परिमाणकत्वमेव प्रसज्येत । कादाचित्कर्त्वात् ” इति

तन्न । आश्रयद्रव्यपेक्षया कादाचित्कत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
यावदाश्रयद्रव्यमावि धर्म एव परिमाण न त्वाश्रयद्रव्येऽनुवर्तमाने
सङ्कोचविकासभाजि तत्तदवस्थाभेदेन तस्य परिमाणभेद इत्येवा-
भिप्रायः ।

यदपि-“ मूयानिपिक्तद्रुतपारदादिप्रतिमाया निष्परि-
माणकत्वं प्रसज्येत । तत्परिमाणस्यौपाधिः त्वात् ”-इति ।

तदपि न । पारदप्रतिमाया द्रवीभावानन्तर पारदप्रतिमात्वा-
भावेन पदार्थान्तरोत्पत्त्या परिमाणान्तरस्याप्युत्पन्नत्वेन तस्य तत्प-
दार्थं प्रति स्वाभाविकत्वात् ।

यत्तु-“ न च विभुत्वेनाभ्युपगतस्य ज्ञानस्य सङ्कोच-
विकासानुपपद्येते । तथा सत्याकाशस्यापि सङ्कोचविकास-
प्रसङ्गात् । ”-इति ।

तन्न । पदार्थस्वभावा युक्तिनियाम्यत्वाभावात् । यस्य पदार्थ-
स्य यस्वभावः प्रमाणप्रतिपन्नस्य युक्तिसहस्रेणापि नापनोद्यो भवति,

यस्य च घो न प्रमाणप्रतिपन्नस्सोऽपि नारोपयितुं शक्यः । अग्निजलादीनामुष्णत्वशीनत्वादीनां स्वभाविकघर्माणां युक्तिसहेत्तेणाप्यन्यथयितुमशक्यत्वात् । तथा च ज्ञानसङ्कोचविकासयोः प्रमाणसम्प्रतिपन्नत्वे प्रतिबन्दीमात्रेण किं कर्तुं शक्यते ।

यदपि—प्रशस्तभाष्यवाक्यं किमप्युदाहृत्य सांवयवानामेव सङ्कोचविकासौ निरवयवानां नस्त इत्युक्तम् । तदपि न । मूर्तद्रव्यगतसङ्कोचविकासयोस्तद्रूपत्वे ऽप्यमूर्तद्रव्यगतयोस्तयोरन्यादृशत्वसम्भवात् । निरवयवानामप्यौपाधिकप्रदेशविशेषस्याप्रावयवावदित्वकल्पनेन तल्लक्षणसमन्वयसम्भवाच्च ।

एतेन—“ निरवयवे ज्ञाने तदभ्युपगमः सुतरामयुक्तः । ”

इति प्रत्युक्तम् । अस्मत्सिद्धान्ते संयोगविशेषस्यैव कर्मत्वेनाकुशनादिरूपकर्मविशेषस्य संयोगविशेषात्मकस्य ज्ञानद्रव्ये सम्भवाच्च ।

यत्तु—ज्ञानरूपस्य धर्मस्यात्मगदच धर्मिणोऽभेदं सिद्धयत्कृत्यज्ञानस्य विभुत्वेनात्मनोऽपि विभुत्वात्सर्वात्मना परस्परसंयुक्तत्वाद्भोगसाङ्कर्यापादनम् । तद्व धर्मधर्मिणोर्ज्ञानात्मनोर्भेदसाधनेन निरस्तम् ।

चतुर्थविरोधपरिहारखण्डनावसरे विरोधपरिहारप्रकारमनाकलय्यैव विरोधोद्भावकशस्त्रिणोक्तमेव शब्दान्तेरण कथयता खण्डनकारेण को विशेषस्ताधित इति न विद्मः । परिहाररुना हि—सम्पद्याविर्भावाधिकरणे स्वामाविकस्वरूपाविर्भावो भवतीत्येतावन्मात्रं प्रति-

पाद्यते । अभावाधिकरणे तु सङ्कल्पानुगुणं सशरीरत्वमशरीरत्वं चेति विषयविवेचनेन विरोधः परिहृतः ।

यच्च - स्वोद्भाषितविरोधाभाससमर्थनाय “ आगन्तुकदेहपरिग्रहे हि ‘ स्वेन रूपेणे ’ ति विशेषणमनर्थकं स्यात् । अविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः ” इति तदीयभाष्यग्रन्थ इत्युदाह्रियते विरोधोद्भाषकेन खण्डनकारेण च । तदिदमतिसाहसकार्यमबद्धं पठित्वेत्यादि न्यायमनुसरति । यतः-“ आगन्तुकविशेषपरिग्रहे ” इत्येव शुद्धः पाठो दृश्यते प्राचीनेषु कोशेषु । दक्षिणदेशमुद्रितेषु च कोशेषु ।

तस्मात्खण्डनकारस्य परिहारखण्डनपरिश्रमोऽयं वृथापरिश्रममात्ररूप इति, विदुषो विदाङ्कुर्वन्तु ।

श्रीकाशी-प्रतिवादि- } इति - श्रीस्वामिनामनुमनः
 मयङ्कराचार्यसंस्थानम् । } देशिकवरदाचार्यः, आस्थानपण्डितः

Author & Publisher :—

Shri Deshik Varadaacharya,
Asthan Pandit, Shri Prativadibhayankar Math,
Conjeerveram.

Printers :—

G. K. Gurjar at Shri Lakshmi Narayan Press,
Jatanbar, Benares City.
& B. L. Pawagi at the Hitchintak Press,
Ramghat, Benares City.
